

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԾԾԷ.

ՏԵՍԻՆ Ա. ՍԱՀԱԿԱՅ

ՄԱՏԵՆԱԴՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1948

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃԾԷ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND CLVII

DIE VISION DES HL. SAHAK I.

EINE LITERAR-HISTORISCHE
UNTERSUCHUNG

VON
P. NERSES AKINIAN
MECHITHARIST

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1948

ՏԵՍԻՆ Ա. ՍԱՀԱԿԱՅ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՅ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԵՆ

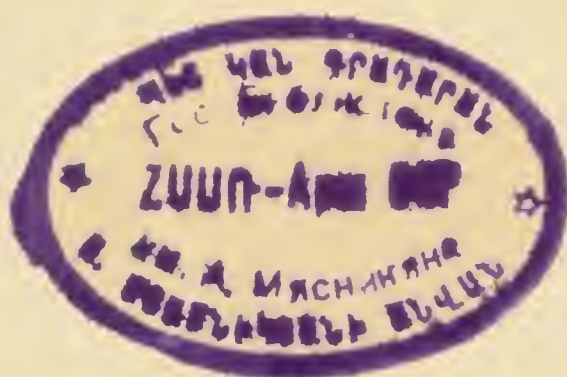

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1948

54347-uh

41368-68

Ա. Զ. Դ.

Փորձ մըն է ստաջիկայ ֆինուքիսնս, որոշելու Ս. Սահակի անուամբ մեզի հասած Տեսիլֆի ժամանակը:

Թէ անվտերական գրութիւն մ'ունէինք մեր ստաջէ, ընդունուած էր արդէն. վէնի ստալկայ էր միայն անոր գրութեան ժամանակը: Մանր ֆինուքեան ենթարկելով այս հարցը, յանգեցայ այն եզրակացութեան, թէ երեք հանգրուաններով հասած է գրուածքն այժմեան վիճակի, ոչ ուշ քան Ը. դարու սկիզբը:

Քինուքիսնս լայս տեսած էր «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ (ԾԱ, 1937, էջ 48—57): Առանձին պրակով հրապարակ կ'էլլէ այն, պարագաներու բերմամբ, այժմ միայն: Կարեւոր համարեցայ արատապութեանս կցել մանր Ուղղելիքներ եւ մէկ քանի Յտեւումներ, յատկապէս Նախնեաց վկայութիւններ, ի լրումն արդէն յիշուածներու:

Վիեննա, 21 Մայիս 1948:

Հ. Ն. Ա.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
1. Տեղեանք քովանդակութիւնը	1—3
2. Ձեռագիրներ	4—8
3. Հրատարակութիւններ	9—10
4. Նախնեաց վկայութիւններ	10—24
<p>Ղ. Փարպեցի (10—12). Թարգմ. (12—13), Յովհ. Մայրապետեցի (89), վկայաբանութիւն վախան Գալքնացոյ (89—90), Մ. Խարեմեցի. Յովհ. Գրաւսխանակերացի (90), Մովսէսի եւ Գարի Հարցմունի (90), Թովմաս Արծրունի. Գրիգոր Մաղխարոս. Սա. Աստղիկ (14—16), Ներսէս Շնորհալի. Ն. Լամբրանցի. Մ. Ուսեղեցի (16—19), Կոստանդին Նիրանաժին (19—20), Վարդան Արեւելցի (21 եւ 91), Կիր. Գանձակեցի (91), Գանիկ Աղքատարցի. Յովհ. Մխչնակեաց 1442ին. Թովմաս Մեծովեցի (20—24):</p>	
5. Կարծիքներ	24—39
<p>Մ. Էմին. Գր. Խալսրեան. Հ. Կ. Գալքրեան (24—30). Հ. Կ. Տէր Սահակեան (30—32). Հ. Գ. Սարգիսեան (32—35). Ն. Աղոնց (35—38 եւ 92—93). Հ. Վ. Հուցունի (38):</p>	
6. Քննութիւն	40—88
<p>Խմբագրութիւններ (40—42). Տեղեանքնագիրը (42—45. 62—64. 72—74):</p>	
7. Ա. Խմբագրութիւն (45—46). Բ. Խմբագրութիւն (46—65). Գունդ (50—51). Սրբասացութիւն (51—52). Ծովագլխ սասնանման 453—54). Ոսկեգիր սպիտակ մա-	

զազարի վրայ (93). Ա. Յուսիկ եւ
Գանիէլ Ասարի (56—61). Ամբ ՅՅ (61—
65) :

8. Գ. Խմբագրութիւն 65—88
 Յուսկան եւ Գանիէլի Տեսիլք (65—67).
 Բնագիր (67—68). Պատմական մերձեցում
 (68—70). Պիղծն Անադատի (70—71, 77—
 78). Բնագիր (72—74). Վարդանանք եւ
 Վահանանք (74—76). Եօթներորդ (77—
 80). Ղ. Փարպեցի եւ Տեսիլք (80—83).
 Կանոնք Նիկիոյ եւ Գանգրայի (83—85).
 Խոսքով (86—88). Խոսքովայ Պատմութիւն
 Ա. Սահակայ (88) :
9. Ուղղելիք եւ Յտելիլիք 89—91

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԼԵԱՆ Ս. ՍԵՀԱԿԵՅ

1. Հասած է մեզի Տեսիլք մը, որ վերապրում է Մեծին Սահակայ, Հայոց Հայրապետի: Տեսիլքիս քննարկը ծանօթ է հրապարակի վրայ: Անոր յատաճապայութեան, հեղինակի եւ գրութեան ժամանակի մասին կատարում են քննութիւններ. բայց յարուցում հարցերը չեն դառնում լրիւ իրենց լուծումը:

Հարցերը միտանում քննութեան ենթարկելէ յատաճ, որպէս զի իրաց մինչեւ այսօր տաւ քննարկը սրտմտոյ ներկայացուցած բլրամ, կարեւոր կը համարիմ զի բրնկալ չըջալցի մէջ պատկերացնել Տեսիլքիս շուրջը ի սկզբանէ անտի պայտքում գրականութիւնը. եւ նախ իսկ Բնագրին աւանդութիւնը, նախնեաց վկայութիւններն եւ նոր եւ նորագոյն շրջաններուն անոր շուրջը յայտնուած տեսութիւնները:

Շատ քիչերը, զժրախտաբար, լրջօրէն եւ ուսարկայական գննութեամբ մերձեցած են Տեսիլքիս քննութեան: Յաճախ անհիմն ենթադրութիւններ հիմ ծառայած են քննադատական կատուցումներու, յայտնուած են

Երբեմն նաև յանդուգն հաւանութեամբ տեսութիւններ, եւ դարձանալիորէն այնուխիներէ, որոնք առ հասարակ իրեւ տանդամով քաջանաւն եղած են :

2. Սրբոյն Ասեակայ Տեսիլքին բնագիրը տանդամէ մեզի Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութեան սկիզբը դրած Ա. Դրասային մէջ, որ կը բաղկանայ երեք մասէ .

ա. Յատաճարանական մասը .

բ. Տեսիլն եւ Մեկնութիւնը .

գ. Վերջաբան :

Մասերն մէջ կը պատմուի, թէ Վստֆ Ե. ի օրով, Սահակ կաթողիկոս զահրնկէց եղած է եւ աթոռ յանձնուած Սուրմակ, ապա Բրքիչոյ եւ հասկ յետոյ Շահակ տոբի (Մանուկերացի, Ազրիանոսեան տնէ) տնտնաւոր կաթողիկոսներու : Վերջնոյս մահէն ետքը հոյ նախարարները խորհարպի կը նստին եւ կ'որոշեն զիմեկ Սահակ զահրնկէց կաթողիկոսին եւ ինչորեկ, որ՝ մասացութեան տալով իրեն զէմ եղած անիրաւութիւնը յանձն տանէ միւսանդամ ձեռք տանել Աթոսին վարչութիւնը : Սահակ կը մերժէ նախարարներու տաճարիկը . այս առթիւ կը պատմէ անոնց Տեսիլք մը, զոր նա տեսած էր «յատաճ քան զձեռնադրելն յեղիսկոպոսութիւն», ուստի մինչդեռ երկցէր :

Աւայ հինդարթի օր, երկեղեան զէմ կը գտնուէի, կ'րտէ, Սահակ Վաղարշապատի կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ, բազմած «մերձ

առ սեպանն Աստուծոյ» . և ահա կը յայտնուի ինձ «յանուրջս»՝ «գիտելութիւն» ապագայ ժամանակի : Եւ կը պատմէ Տեսիլքը :

Տեսիլքս քնդանում է Սահակ իբրեւ պատախան իւր ամենօրեայ խնդրումքին , որով կը հայցէր Աստուծով «չնորհել ինձ որսւ որդի , որպէս և < չնորհեալ էր > նախնեացն իմոյ՝ որ յատաջ քան զիս էին աժառնացեալք յայտպս որպէճնութեան» :

Տեսիլքը , զոր տեսած էր Սահակ , մտիկ էր քառ իմտառին : Եւ ահա կ'երեւայ իբրեւ Աստուծոյ հրեշտակը և կը բացատրէ մի առ մի Տեսիլան խորհրդաւոր միտքը , զոր կարելի է ամփոփել այսպէս . Սահակ թէպէտ որսւ գտակ պիտի չստանայ , բայց պիտի յտանեն իւր ցեղէն (աղջկան զմէն) շատախոհներ , որոնք իբեկնց տրեամբք պիտի յաճախեն Աստուծոյ փառքը : Կաթողիկոսութիւնը թէև պիտի գաղբի յանձին Սահակոյ Ս . Գրիգորի ցեղէն , բայց պիտի ելլեն « ի վիճակ ցեղին Գրիգորի » քահանայապետներ , որոնք պիտի նորոգեն Գրիգորի ցեղին քահանայապետութիւնը : Կ'ակնարկուի նաեւ Արչակունեաց տան գաղաղութիւնը (յանձին Վստմչապուհի) և նոյն հարատւութեան նորոգութիւնը (յանձին Արտաշիսի) :

Կը հրամայուի Սահակոյ Տեսիլքն և ահա Մեկնութիւնը « ի մաղապոթի զբռնեալ թալուլ հաւատացեալ ժողովրդոց » (31 , 37) :

Ա. ԲՆԱԳԻՐԻ ԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

3. Այս Տեսիլքը ամբողջությամբ յատույժ լերտած է Դ. Փարպեցուց Պատմութեան Ա. Դրստային մէջ այսպիսի խորագրի տակ .

ա. Տեսիլ սրբոյն Սահակայ Պարբեի , զոր ետես ի վաղարշապատ քաղաքի , յարժամ ետէր ի սուրբ եկեղեցւոյն ի վերայ բեմբին մերձ ի սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ կարսողիկէի :

Այլ եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստատութիւնն երկնից . . . :

Մեկնութիւն Տեսիլեան սրբոյն Սահակայ ի երեւոտակ Աստուծոյ . զոր¹ եցոյց յայանի բա իւրաքանչիւր գլխոց եւ միայ միայ տանց . վասն կենաց մարդկան եւ կատարածի ողբարիի : Տեսիլ² սրբոյն Սահակայ :

Վջ . «սր եւ զբոլ իսկ հրամայեալս ինձ զտանդս զայս թողալ աշխարհի» (Դ. Փարպ . Տփղիս , 1901 , էջ 28—37) :

Նայեր Դ. Փարպեցուց միջնորդութեամբ անցած է ճտարնաիրներու , սրտնք յատույժ կր լերեն զայն ի վարս Սահակայ , հանդերձ յատույժարանական եւ վերջարանական մասերով . այսպէս .

բ. Յաղագս ի հարկէ պատմել զՏեսիլն սրբոյն Սահակայ . «Արդ ունենդիր լերտաք ինձ մտադիրութեամբ ամենայն բաղմա-

¹ Պէտք է իմանալ՝ «սր (հրեշտակն) եցոյց» :

² Պէտք է կարդալ՝ «աշխարհի, զՏեսիլ . . . » :

թիւնք... : ՎՋ. Բ. դեօյն որ անասնեայ կոչէր,
Բլտր» (= Ղ. Փարսկ., էջ 36. 13—37. 16) :

Զեռ. Պարսիս, Bibliothèque Nationale,
cod. arm. 178, 363m—67p (ԺԲ. դար) : Վե-
նետիկ, Մխիթ. Մատ. 201. 367m—372m
(ԺԲ. դար, Յույ. Բ. 53) : 207. 234p—241m
(1341. Յույ. Բ. 172) : Այս խմբէն է Ն. Ղ.
Ալիշանի համեմատած օրինակը (Բարձրագոյ,
1932, էջ 16) եւ Ստեփան Բ. հրատարակու-
թեան ընդգրկը (Վերջում որտեղ թիւնն Ղ. Փարսկ.
37, 7) :

գ. Պատմութիւն վարաց սրբոյն Սահա-
կայ հայրապետին : Ժողովեալ ժխտան նա-
խորարք Հայոց տաւրանեկին սուրբն Սահակ
եւ քան հարկանէին դասից նորա... : ՎՋ. Եւ-
սեմուհեան ոչ ոք իշխէր ինչ յայտոյս սցա-
պիսի բանից խօսել ընդ նմա (= Փարսկ. 26,
36—37, 7) :

Հում, Bibliotheca Vaticana, 30. 40m—
48m (1631 : Tiss., 36—37) : Էջմ. Կար. 914. 7p
(Յույ. 79) : Տիւրինյէն, Universitätsbiblio-
thek, 38, 224p—233m (1163) : Էջմ. Կար.
894. 8p, 8թ (1651 : Յույ. 72) :

դ. 1. Յատաջարան Տեպեան սրբոյն Սա-
հակայ պարթեի Հայոց կարողիկոսի. գոր-
եցոյց նմա Բարձրեալն անբաւ մարդասիրու-
թեամբ իւրով :

Սկ. Եւ յետ մահատանն Յայկերտի սրգ-
այ Շապհայ թողաւ սրին Պարսից՝ թողաւ ու-
րեայ Վսամ սրբի նորա ի վերայ աշխարհին
Արեայ... (Փարսկ. 19. 12—22) :

2. Ի յիշատակի Սրբայն Սահակայ Հայոց հայրապետի ի քերթողական գրոց, յաղագս վարուց եւ կենաց նորա. եւ վասն Տեղեանն զոր ականոյ պատմեաց նախարարացն Հայոց :

Սկ. *Յայնժամ ժողովեալ ի մխտին տմեհայն նախարարացն Հայոց՝ չողան տա մեծն Սահակ . . .* (Փարսկ. 28. տ. 36 չչ.) :

3—4. Տեախ Մարգարէութեան . . . Մեկնութիւն Ս. Սահակայ Տեղեանն . . . (Փարսկ. 29—37) :

5. Մահ Ս. Սահակայ հայրապետի : *Վասն զի բողոսմք յեղիտկապտապ . . .* (Փարսկ. 37. 11 չչ.) :

Էջմ. Կոր. 920 (1456), ճժԺ—ճԻԻ (Յույ. 110) : 916 տ. (1687 : Յույ. 85) : 925 (1442. զ. 2 5 : Յույ. 135) : 918 (1402 : զ. 2 5. Յույ. 96) :

Այս խմբին կ'երեւայ Հ. Կ. Եսայեանի համեմատած օրինակը (սը հիմ ծառայած Հ. Գ. Սարգիսեանի հրատարակութեան. Բազմաժող. 1932, էջ 16 եւ 21 ծ.) :

Ե. Տեախ մարգարէութեան սրբայն Սահակայ պարբերի եւ հայրապետի, զոր ետես յԱրարատ գաւառի ի Վաղարշապատ քաղաքի. զոր նոր քաղաք կոչեն, յորժամ նստէր ի սուրբ եկեղեցոյն ի վերայ բեմին մերձ առ սեղանն Աստուծոյ ի սուրբ կարողիկէին : Արդ գրեցաւ զՏեախն որ եւն բանք Հարա եւ Յիսուսի Աստուծոյ եւ սուրբ Հոգոյն՝ կարմրաղեղով :

Այ. Ահա յանկարծակի բացաւ հասնա-
տաւթիւն երկնից . . . :

Մեկնութիւն Տեսլեան սրբոյն Սահակայ
պարթեւի, որպէս յայտնեաց գմեկնութիւնն
նմաւ երեշտակն Ասառածոյ. եւ յալանի եցոյց
ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ եւ ըստ միոյ միոյ
տանց վասն կենաց մարդկան եւ վասն կա-
տարածի աշխարհիս: Արդ զիցուք, որպէս
ասացի, գմարգարէութիւնն Տեսլեանն, որ եւ
քանի Հաւր եւ Քրիստոսի Ասառածոյ եւ Հոգ-
ւոյն սրբոյ կարմրադեղով եւ մեկնութիւնս
սեւադեղով: — Եւ բանալ հաստատութեանն
երկնից . . . :

ՎՋ. Եւ այնմհետեւ ոչ սք իշխէր ինչ յա-
ղաղս այսպիսի բանից խաւսել ընդ սրբոյն
(Փարսկ. 27—37, 8):

3. Հանգիստ սրբոյն Սահակայ հայրապե-
տին Հայսց: «Եւ յայնմհետէ ամփոփեալ
զինքն տառքինոյն սրբոյն Սահակայ . . . :

ՎՋ. Եւ ուրախայից սրախ գառնային ի
բնակաւթիւն յիւրաքանչիւր (Փարսկ. 37, 9—
38, 13):

Քէչիչեան, Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց
Զմամսի վանաց, Թ. 117, 199ա—210 (Ժե.
դար):

Տեսիլքս այս բաւոր ձեռագիրներու մէջ
յտնաջ բերուած է Ղ. Փարսկեցւոյ Պատմա-
դիրքէն:

զ. Միակ օրինակը, որ Ղազարէն անկախ
կ'երեւայ, է էջմ. Կար. 919, Ե. (ԺԲ. դարէ,
Յուլյ. 99—100) ուր այսպէս ներկայացուած

է ցուցակադրողէն . «Տեսիլ սրբոյն Սահակոյ
 Է Մեկնութիւնն նորա ի հրեշտակէ» : Տե-
 սիլքս հոս տնտեսուած է այլ և այլ հաստուած-
 ներս , սրանք թուարկուած են : Այս թուար-
 կումներս համաձայն տնտեսուած է ապա
 նաեւ Մեկնութիւնը : Դժբախտաբար իմ լրա-
 դումքներս այս ձեւադրէն չհասան ինձ ի
 վիճենա . Է Կարսոյ չեմ ներկայացնել զայն
 քննարկին խոսքերով : Այս սրինակս այս ունէր
 հետեւեալ վերջոս սրտ թիւնը , զոր ունի Հ . Կա-
 րսոյեւ վ . Ետպեանի սրինակը . այսպէս .

«Կատարեցաւ Տեսիլ սրբոյն Բառհակոյ՝
 զլսի ի Բ . Է Մեկնութիւնն՝ Ի Բ : Բայց այլ
 խոսքն մեկնութիւնն ոչ ունին , սր Էն բանք
 հրեշտակի Աստուծոյ Է պատասխանիք սրբոյն
 Բառհակոյ : Է Էն լրացանիք Է տունց մեկ-
 նութեան , բանցի պարզարանք Էն . Է սր
 պարզարանքն Էն՝ մեկնութիւնն մի խնդրեր :
 Արդ Էթէ Կամիս զՏեսիլը Է զՄեկնութիւնդ .
 րնց միմեանս հաստատել՝ ամենայն բանի
 զՄեկնութիւնն պատնել համալրողով՝ սկիզբն
 ի Տեսիլնէյ արա . Է այրիւն ի Մեկնութեան
 զայրն պատնեւ Է զնայն նշան . Է պատնեւ տ-
 մենայն բանի տարնիք զՄեկնութիւնն» :

Հ . Գ . Սարգիսեան , սր Ետպեանի սրի-
 նակը հիմ քննարած է իւր նոր հրատարակու-
 թեան , Տեսիլեան Է Մեկնութեան զլսի խնդրու
 համարող իրենքը չէ նշանակած :

Հարկաւոր է Էջմիածնի այս Ձեռագիրը
 մանր բաղդատել Ղ . Փարսեցոյ սրինակին
 հետ , իմանալու համար , թէ ի՞նչ է Էրկու

օրինակներուն յարարերութիւնը : Յամենայն
 պէտք հաստատմանըս կամ գլխիններս անա-
 տումբ սկզբնապիւն հարապատ է , ինչպէս
 կարելի է եզրակացնել «բոս միւյ միւյ տանց»
 մեկնութենէն . աստ թիւն մը , որ ԻՂ աստներն
 կամ գլխիններս կը յարարերէ : Նախնարար
 Տեպեան ԻՂ գլխիններս կարմրապեղ եւ ԻՂ
 բացատրութիւններս սեւապեղ (ա՛յնպէս եւ ոչ
 սեւակ . ինչպէս սինի Եսոյեանի օրինակը)
 գրումը էին : Պրչաթեան այս պայններս բնա-
 պրի տեսակէտով որ եւ է իմաստ չունին :

4. Տեպեան այս կերպարանքի մէջ լոյս
 տեսած է նաեւ գրատումը . Փարպեցից
 Ա. Գրատումն :

ա. Պիրք եւ ճոս հոյեւտ . Կ. Պալիս 1722 ,
 էջ 467—484 :

բ. Ստիւրք Հոյեւտանք . Բ. (Վենետիկ
 1853) , էջ 43—67 :

գ. Հ. Պ. Սարգսեան , Տեպե Ս. Սահակոյ
 Պարթեւի . ԲԶՄ . 1931 , էջ 529—536 .
 1932 , էջ 16—21 :

5. Քննութիւնք : Կը յիշեմ հոս հետեւեալ
 տեղիքներս միւսն .

Հ. Ս. Չամչեան , Պատմութիւն Հոյոյ ,
 Բ. (Վենետիկ 1785) , էջ 696—697 , 701 :

Ս. Գարապետեան , Քննական Պատմ .
 Հոյոյ , Դ. (Թիֆլիս 1895) , էջ 9—19 :

Պր. Խարաթեանց , Ղ. Փարպեցի եւ գործք
 նորին . Մոսկուա 1883 , 120—130 :

Ս. Իմին , О ВИДѢНІ СВ. Саакаի թարգմ .
 Վարդանայ . Մոսկուա 1861 , 82—84 : Նայիր՝

Переводы и статьи Н. О. Эмина. *Մանգոստ* 1897, 300—302 :

Հ. Յ. Գաթրըճեան, *Սրբ. Պատարագաժատոյցք*, Վիեննա 1897, էջ 306—307, ծ. 5, և էջ 727—729 :

Հ. Կ. Տէր-Սահակեան, *Փառ և Սահակոյ Տեսիլքք*. *ԲԶՄ*. 1905, էջ 28—32, 134—140 :

P. G. Der-Sahaghian, Un document arménien de la généalogie de Basile, I, *ի թերթին* Byzantinische Zeitschrift, 20 (1911), 165—176 :

Հ. Գրիգոր Սարգսեան, *Տեսիլ Ա. Սահակոյ Պարթևի*. *ԲԶՄ*. 1931, էջ 529—536. 1932, էջ 12—21 :

Ն. Այսնյ, Վասիլ Հայկոյն (*մեծագործ կոյսր* 867—886) : *Հայրենիք տմասիր*, 1931, թ. 11, էջ 120—126 :

Բ. ՆԱԽԵՆԵԱՅ ՎԱՅՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

6. Դադար Փարպեցոյ Ա. Դրաստըր, ինչպէս տկնարկած եմ այլաբ³ հարեանցի և պիտի ստացուցանեմ մօտաւոր տարադպին, անհարապատ է Դ. Փարպեցոյ անուան և կեղծիք մին է՝ Բ. դարաւ Ա. կէսին հրատարակի վրայ գրած : Ըստ այսմ այն պարագան սր Տեսիլքա տեղ գտած է Դ. Փարպեցոյ այս Դրաստղի մէջ, հարկ է նկատի առնել իրրեւ բմբանամ Բ. դարաւ ստաջին կէսին :

7. Սահակի Տեսիլեան մասին տկնարկու-

³ Հանդ. Ամս. 1935, էջ 459 :

Թիւն մ'ունինք Շահապիվանի ժողովոյն սահմանած կանոններու նախարանին մէջ, որ կ'ըսուի⁴. «Յեա վախելոյ յերկրէս վարդապետացն Հայոց... Սահակայ եւ Սեւրավոյ... լինէր եղծումն եւ քակումն եւ քայքայումն կարդաց եւ օրինաց սրբոյ եկեղեցոյ, որպէս եւ տեսանէր ի Տեպեանն յառաջագոյն սուրբ քահանայապետն տէր Սահակ կամ եւս յատաջ սուրբն Գրիգորիոս»:

Սահակի Տեպեան մէջ եկեղեցական կարգերու «եղծման եւ քայքայման եւ քակուման» մասին ուղղակի խօսք չէ եղած. ակնարկուած է սակայն «ծփումն ալէ կոծութեան աշխարհիս Հայոց»: Չկայ սր եւ է պատճառ ենթադրելու թէ 438—450 շրջանին, երբ հայրապետական աթոռին վարչութիւնը Յովսէփ Երիցու ձեռքն էր, եկեղեցական կարգերն սր եւ է խանդարման ենթարկուած ըլլան: Նաեւ Տեսիլքը կ'ենթադրէ եկեղեցոյ զրոյթիւնը սղոյծաւ վիճակի մէջ: Նախարանիս հեղինակը նկատի ունի հաւանօրէն 450—484 (թերեւս նաեւ 570—590) շրջանը: Ժողովքը դաւմարտած է 444 կամ 448 տարւոյն: Հ. Գաւթրըճեան սյս տեղեքն ակնարկելով կը գրէ. «Կը ճանչնայ զայն (Տեսիլքը) նաեւ Յսւնական Կանոնաց թարգմանիչը Ե. Բարսեղին վերջը կամ ի սկզբան Ձ. ին» (Արքայան Պատարադամոտայցք, էջ 306): Ինձ կը թուի, սակայն, թէ

⁴ Հայտադրում, Բ., § 127 (էջ 351 մեծագիր հրատ.):

Նախարարանն աւելի անապատն ժամանակի կը վերաբերի, սա կանախ Բ. դարս սկզբին:

Տ. Ղ. Փարպեցի իւր սա վաճան դրած թղթին մէջ կը գրէ (203). «Իսկ զյոտաջոյնն՝ զոյն զբերացս՝ (կարգալ՝ բնորբերացն) սուրբ տրանցն, զորս ի Պատմութեան (կարգալ՝ զորս եւ Պատմութիւնն) նաճատակին Գրիգորի (սյսինքն՝ Պատմութիւնն Փատմակոյ Բիւրանդեայ) զրոշմալ յիշատակէ, զի նշ եւս տապից՝ զարդար եւ զարժանաւոր բարեպաշտ կաթողիկոսէն՝ զսրբոյն Ներսիսէ եւ զկրօնաւոր՝ առաքինացն եւ զմեծ լուսաւորչէն Հայոց զաւէր Ստեփան եւ զայրոց բարձայ, որոց ոչ բացեալ ի բարերան (կարգալ՝ ի բարի բան) զբերանն իւրեանց ի վերայ աշխարհիս սյսսրիկ՝ վախճանեցան»:

«Պատմութիւն նաճատակին Գրիգորի» Ղ. Փարպեցոյ բմբանմամբ (Աղաթանդեակայ եւ) Փ. Բիւրանդեայ Պատմութիւնն է: Արդեամբք ալ խօսք եղած է հին Ս. Ներսիսի «եւ այլոց բարձայ», սյսինքն Դանիէլի եւ Յուսկան մատին, որոնք իրենց վախճանումէն յոտաջ շատ աննպատակ տրտայտաւած էին Հայոց աշխարհի սպառնալի մատին: Բնակահարար ի Պատմութեան նաճատակին Գրիգորի չէր կրնար խօսք եղած ըլլալ Ս. Սահակի մատին, եւ արդէն «զկրօնաւոր տաքինացն եւ զմեծ լուսաւորչէն» տրտայտաւորութիւնը Սահակի հապէին՝ անապատնայն ժա-

3 Կարգալ՝ «եւ զորդայ կորա գառաքինացն»:

մանակի կը պատկանի . ստանց տարակուսի Ա . Դրաստյի հեղինակէն մտածուած Ղապարի թղթին մէջ : Ընդդժուած տուեքսն ներմուծողը սակայն աչքի տեսջ տնէր Տեախըր , երբ կը գրէր տուեքս : Այս ներմուծումը պէտք է տեղի տնեցած ըլլայ Բ . դարու տասնին կէսին : Ղ . Փարպեցի ինքնին տնծանօթ էր Սահակի Տեախան , ինչպէս կարելի է հետեցնել հետեւեալ տեղիքէն , ուր Պրիպորի Տեախան խօսքերը մերձեցնելով ԱՅԻ գէղարեսն կը գրէ . «Յարց ձեռն սկիզբն տեալ պայր ստեալ յերեսումն կանխաւ տեսաթիւն մարգարէականն սուրբ նահատակին Պրիպորի Տեախանն , որ երեսցաւ նմա յԱստուծոյ . . . » (Լջ 42) : Եթէ ծանօթ ըլլար իրեն Սահակի Տեախըր , ստանց տարակուսի պիտի չտնտնէր յատաջ բերել նոյն Տեախըրին համապատասխան տեղիքն այ :

Գ . Սինինք յաշարէն գրած թ մը , «Կաթողիկոսունք Հայոց» խորագրուած ⁶ , ուր խօսուելով Ա . Սահակի մասին կ'ըսուի . «Յոյնժամ պատմեալ նոցա (նախարարացն Հայոց) զՏեախն զոր ետեա վասն կարծանման նոցա , որ եղևն եւ լինիցի» : Այս գրածքը յօրինուած է ստանց տարակուսի Բ . դարու տասնին կէսին . հեղինակը ծանօթ եղած է Տեախանոյնպէս , ինչպէս աւանդուած է Ղ . Փարպեցւոյ Ա . Դրաստյին մէջ :

⁶ Migne, Patrologia graeca, t. 132, p. 1237—1258.

10. Մախնայի խորհրդարանի իւր «Հայոց Պատմութեան» մէջ, Գ. 66, կը գրէ .

«Շամուէյ կեցեալ ամս Ե. մեռանի ի մերում աշխարհիս :

«Յայնժամ ժողովեալ ի միասին ամենայն նախարարացն՝ Հոյան աս մեծն Սահակ եւ զմեզանս յանձն տուալ՝ ազաւելին զնա դարձեալ ունել զաթոն . խոստանային ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ապառ ասլ թոտանց նորա զնոյն իշխանութիւն : Այլ նա ոչ տոնոյր յանձն . եւ ի բազում քախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ՝ պատմեաց զՏեսիլն, որ յառաջ քան զբազում ժամանակս երեւութացաւ նմա ի քուն՝ ապագայիցն յայտնութիւնք : Զոր լուեալ նախարարացն եւ զխառնեալ, թէ յատուածային հրամանէ զապարեաց յազլէ նորա քահանայտապետութիւնն՝ յարապառա հարեալ աւագելով զինքեանս, ըստ Աւետարանին բանի, թէ Հարկ է զալ զայթակղութեանն, բոց զա՛յ այնոցիկ (!), ընդ այր ձեռն զայցէ զայթակղութիւնն . թոյլ հասուն նմա» (?) :

Ս. խորհրդարանի աշքի տառք ունեցած է Տեսիլքս իւր Յատուարանսիւ եւ Վերջարանսիւ, որիչ խօսքով Դ. Փարսեցւոյ Ա. Դրուագը այժմեան կերպարանքի մէջ : Ընդդէմած բառերը քաղուած են կեղծ Ղազարի Ա. Դրուագէն : Բոց խորհրդարանոյ յաւելուածն է «մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ապառ ասլ թոտանց նորա զնոյն իշխանութիւն» . այսինքն

Հայրապետական աթոռին ժառանգ կարգել
Մամիկոնեանները :

11. Յովհաննէս Դրասխանաւերացի իւր
Պատմութեան մէջ թէպէտ աչքի առաջ ունի
Ղ. Փարպեցւոյ Ա. Դրուագը, զիսէ թէ «մեծն
Սահակ յետոյ աղաչեցեալ ի նախարարացն՝
ոչ տանոյր յանձն կրկին առաջնորդ լինել նո-
ցա, սակայն ոչինչ կասէր միշտ զհազուոր
կաթն գիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոյ»
(էջ 57, տպ. Աղանեան), ուստի Տեսլեան
Յառաջարանին եւ Վերջարանին ծանօթ է Ղա-
պարէն, սակայն խուսափած է ակնարկու-
թիւն մ'իսկ ընել Տեսիլքի մասին: Յովհ. Պատմարան սիրող չէ Տեսիլներու. անկա-
լութիւն պահած է նաեւ Ս. Գրիգորի Տես-
լեան եւ Դանիէլի, Յուսկան եւ Ներսիսի գու-
շակութիւններու մասին:

12. Տեսլեան ծանօթ է նաեւ Թովմատ
Արծրունի (74). ուշադրաւ են իր առկերը.
«Իբրեւ վախճան տանոյր կարգ[եալ] եպիսկո-
պոսացն որ ի Պարսից, որք առանց եպիսկո-
պոսին Կեսարու ձեռնադրեցան յԵրան[եալ]
եպիսկոպոսէ, միտրան աղա նախարարքն
Հայոց եկին առ սուրբն Սահակ, անկեալ առ
սոս նորա մեծաւ հառաչանօք՝ մի յիշել զտնցո
զանցիցն անցելոյ, զոր արարինն առ սուրբն,
այլ գործեալ կալցի գաթառ. հայրապետու-
թեանն, եւ խոստանացին գնալ ըստ հրամանի
նորա: Չոր ոչ առ յանձն լսել նոցա. <եւ
պատմէր նոցա > զհանդամանս Տեսլեանն,

զոր ևցոյց նմա Հոգին սուրբ՝ որ ինչ առ յապա ժամանակս գործելոց էր. գրանալ ևս խիստ պարտաւորութեանն և թաղաւորութեանն ի տանէն Արչակունեաց, և զկարգապետել անարժանիցն և զընտրութիւնն սրբոց, և զարձեալ զնորոգումն հայրապետութեան և թաղաւորութեան ի նոյն զարմէ Արչակունեաց, և զգալուստ Նեոխն և զգալուստ Քրիստոսի. և զհանդերձեալ գառաւորացն և զհառաւորումն իւրաքանչիւր բազմութիւնս. զոր ետես ի մեծի հինգշաբաթսն» :

13. Գրիգոր Մաղխտարոս իւր առ Վարդապետն Սարգիս թղթին մէջ (էջ 55) կ'ակնարկէ միայն. «Կամ ըստ մերոյն Տեպեանն իսահակոյ սրբոյ և քահանայապետի» :

14. Ստեփանոս Ասողիկ. «Մեծ քահանայապետն Սահակ... առ է, որ նախ քան զքահանայապետութիւնն ետես ի զիչերի Տեպեանն զգրանալ թաղաւորութեանն Արչակունեաց և զգալարել քահանայապետութեանն յապէն սրբոյն Գրիգորի և այլոց սմանց զկարգն վիճակել. իսկ ի վախճան ժամանակի անդրէն, առաջ, զարձեալ զյատնել թաղաւորութեանն և զնորոգել քահանայապետութեանն ի նոցանոց ազգաց սահմանալ ժամանակաւ» (էջ 75—76, հրատ. Մաղխտարոս) :

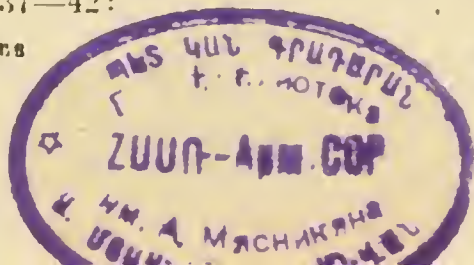
15. Ներսէս Կլայեցի ի Վլադիստանութեան⁷ կ'երգէ .

⁷ Տեառն Ներսէսի Շնորհաւոյ Բանք չափաւ : Վեներաբել 1830, էջ 535—536 :

«Եւ ըզՍահակ սարրըն մերժեալ
որ այսմ իրի ոչ հաղորդեալ .
Որում փոխան Սարմակ նրառեալ ,
Եւ Բարդիչու զնա յաջորդեալ :
Այլ նախարարըն զրզջացեալ ,
սո հախառակարն քաղցր եկեալ .
Աղերստեան ընիւ մաղթեալ ,
լինել տեսուչ նոցա զարձեալ :
Սակոյն սրբոյն ոչ յանձն տուեալ ,
այլ զհրաշային Տեախ պատմեալ .
Որք արբամաթեամբ մեծաւ լըցեալ ,
զկորստաւ տնձանց իւրեանց բացեալ : . . .
Տեախ սրբոյն տաւ կառարեալ ,
թաղ եւ հովիւ Հոյսոյ բարձեալ .
Զոր նախարարամբն եցոյց ծաղեալ ,
Եւ զանոյն սակի կառաով ծածկեալ» :

16. Ներսէս Լամբրոսնայի իւր տա Յուսիկ Անտիոքացի կրօնասար թղթին⁸ մէջ պատասխանելով տնոր աստեղաթեան , թէ «Ոչ է տա Հոյսոյ արդիւ եկեղեցին քահանայաթեան չնորհ , եւ թէ այս սրբոյն Սահակոյ Տեալեամբն յայանեցաւ , թէ բարձաւ» կամ ուրիշ խօսքով «զի որ ի մէնջ տա ձեզ համաձայնին , ի սրբոյն Սահակոյ Տեալենէն խափանել տան տա մեզ գոյս չնորհ» , կը գրէ . «Մնաց այստահաւ լուծանել զոր ի սրբոյն Սահակոյ Տեալին կարծիք ի մերոցս տա ձեզ տնկաւ՝ եկե-

⁸ Թուղթ Ներսիսի արքեպիսկոպոսի Արլիկեցոյ Տարսնի պատասխանի Յուսիկանն արքեպիսկոն ճշնաւորի ի մեծն Անտիոք , հրաւ. Մ. Մսերեանց , ճառքաց 1859, էջ 5—6, 37—42 :

րոյ : Եւ նախ զայս տեւժք , թէ Տեախին սոյն ոչ
 հաւատալի առ մեզ զայ սրբոյն Սահակոյ , այլ
 ի կործիւ մնայ վասն ոչ տանկոյ նմա ի
 զիրա իւր յիշատակ Մովսէսի Խարենայոց , սր
 զնմանէ ըստ կարգի պատմեաց : Երկրորդ զի
 ինքն հրեշտակն սր ելոյծ Սահակոյ զՏեախին ,
 ոչ յայտնեաց թէ խափանեալ է , այլ միայն ի
 նշանակ զաշանայս թեանն՝ եցոյց զնափարան
 եւ ի նշանակ թաղասորս թեանն՝ զդռնոյն :
 Եւ եղծումն նային ի տալս զրոյն ո՛չ ըստ
 հաւատացն խմանամք տալեալ , այլ ըստ վա-
 րաց : Եւ զայն եցոյց թէ թաղասորս թիւնն
 յԱրչակունեացն եւ ի Պահլաւունեացն բարձցի ,
 որպէս եւ բարձու . զի թէ ըստ բաննայոյ
 չնորհին էր , սր ի վերջին ժամանակսն լինի ,
 ի նոյն կարգն է եւ ի նոյսնէ ձեանադրի տղ-
 նաւական եւ սակեղիւրն՝ ի Զնճեյոցն . որով
 ցաւցանէ , թէ չնորհ պատուոյն տնեղծ է :
 Ի վարացն պատկեր է սակին , եւ եղծեալն ի
 վարաց վատթարութիւն» : . . . «Իսկ տալա թէ
 ճշդէք ի վերայ մեր զՏեախի սրբոյն Սահակոյ ,
 տանամք մեք ի վերայ ձեք . . . զերանելի տա-
 տամածարանին Յահաննու սքանչելի Յայանու-
 թիւնն ի վերայ թաղասորսկան զաւարին
 (Կ . Պալոյ) . . . : Արդ եթէ մեք ըստ Սահակոյ
 Տեախանն տնդսնիմք եւ վասն Զնճեալ զրոյն
 տանց զաշանայս թեան մնամք , տալա եւ
 զաք ըստ Յահաննու տաւամածարանին Յայա-
 նութեանն պարտասրիք . . . : Ինձ թաի թէ
 խմտատանքն սր ըստ Սահակոյ Տեախանն
 զդաշտեալ խորհեցան ի Հայոց՝ Կատտանդին

Ուսնայեցին եւ Գրամարտիկ Կլայեցին եւ Ենոք երէց Վահկային, ոչ էին ընթերցեալ. զի այս կարի ստակալի եւ քստմեկի նախատինք է քան զՍահակայ ջնջեալ զիրն... : Եւ Ենոք երկուս նախատինքն կարի ընդարձակ է սու մեզ ի զրոյց յիշատակարանս Հելլենոցոյց ազգին վասն Մստածանին զէջնս զբերայ» :

Բայց, ինչպէս տեսանք, Մ. Խորենացի բաջ ծանօթ էր Տեախլքիս : Նայն ինքն Լամբրոսնայի, որ հաս կառկածեկի կը գտնէ Տեախլքիս վաւերականութիւնը, այլուր⁹ կը գրէր. «Սահակ սուրբ հայրն մերձ տու սեպանն տէրանական նստելով՝ ետես զհրաշագանն Տեախլ, բոս որում տալ Պատմութիւնն» :

17. Մատթէոս Ուրհայեցի. «Աստանօր սկիզբն եղեւ կոտորելոյ Տեաւեան որբոյն Սահակայ Պարթեւի, զոր տապն ջնջել սակեղիր կարգացն եւ զծաղրել սեռաղեղ թանաքով. վասն զի ահա ի ժամանակիս յայտմիկ ի շարս բաժանեցաւ աթոս որբոյն Գրիգորի» (էջ 229—230, տպ. էջմ.) :

18. Յիշենք նաեւ Կոստանդին Ծիրանածինը (913—959), որ հետեւեալն գրած է Տեաւեանս մասին (Theophanes continuatus, 241 ed. Bonnæ) = Չամչ., Բ., 696.

«Կոտորեցաւ յայնժամ մարդարէական զուշակութիւն եւ պատգամ երեքհարիւր եւ յիսուն տմայ, զոր աւանդեալ էր Սահակ՝

⁹ Ն. Լամբրոսնայոյ Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցոյ : Վենետիկ 1847, էջ 26 :

այսին երևելի, արժանացեալն շնորհաց կանխածանօթի գաշակութեան, որ եւ ինքն էր յազգէ եւ ի սանկ Արչակունեաց» :

Աս այս կը գրէ Չամչեան. «Այս յարմարումն Տեպեան կարէ բոս պատշաճի բնծայիլ Վատիկ՝ ոչ իբր ի գլխի ելեալ ի նմա օրհնակէս, այլ՝ իբր պատկեր գաշակեցելոյն, հաշտելով զՅԾ ամն ի գաշարեայ իշխանութեան սրբոց թափնն սրբոյն Սահակոյ, այսինքն Մեծին Վահանոյ Մամիկոնի եւ երբոր նորա Վարդոյ, յամէ Տեան 515 մինչեւ զամն 867, յարամ նստաւ կայսր այս Վատիկ Արչակունեաց» (Բ. 697) :

Կատանդին Յիրանածին, որ թառն էր Վատիկ, այսպէս մերձեցուցած է Տեպեան այն խօսքը, թէ «մերձ յերևումն պղծայն տնտայտաի գարձեալ յսանկ թաղաւոր յազգէյ Արչակունեաց» (34), Վատիկ կայսեր, որ գահ բարձրացած էր 867ին :

19. Ասանդաթիւնը, զոր Կատ. Յիրանածին յիշեց, արձապանոյ գտած է նաեւ Վարդան Արեւելցոյ Պատմութեան մէջ (85) :

«Իտարձեալ ի նոյն կայսերէ Վատիկ եկն ներքինի մի նիկիա կաշեցեալ յՅԻն (876) թափն, խնդրել ի յԱշտոյ թաղ, բերեալ շատ պարպէս. յանդի Վահան ամն եպիսկոպոս Տարօնոյ տակը նմա (Վատիկ կայսեր) թէ Արչակունի իցէ. զի մայրն հայ էր. եւ կատարիլ թաղը Տեպեանն Սահակոյ սրբոյ՝ նստիլ թաղաւոր Արչակունի. եւ կամէր պատկիլ ի Բաղրատունոյն (Աշտոյ) : Զոր կատարէ

Աչտտ , ընդ նմին աստքէ և աստն հաղար ըն-
ծայ նորաչէն և կեցեցայն» :

20 . Տեպեանն այս մերձեցումը ժամանա-
կակից զխոսաց , զոր կը տեսնենք Մատթ .
Ուրհայեցայ և Կոստանդին Ծիրանածնի քով ,
կը յորդորէ զմեզ յատաճ բերել ուրիշ երկու
տեղիք ու ժ'ի . և ժ'կ . զարերէ :

Գտնիչ Այթմամարցի ներբողելով Այթմ-
մարաց Դաւիթ Ա . կաթսպիկոսի բնորո-
թիւնը , կը զրէ . «նոսայց զնա Տէր յաթա-
մերոյ սուրբ Լուստ սրչին սրտոյն Գրիգորի և
խոսնեայ զնա ի կարց սուրբ հարցն . . . Ներ-
սիսի և Սահակայ . զի յատաճ ցայեալ Հոյ-
ւոյն սրբոյ Տեպեամբ սրբոյն Սահակայ զանցս
այեալից Հայրատան աշխարհիս , անկանիյ ի
տերաթեհէ և ծառայել ազգաց սատարաց և
լինել հակառակ ճշմարտութեանն , սրպէս
զՍարմակ և զՇմուէլ , որ հակառակ էին
ընդզէմ աստուածատուր շնորհոյն , և զար-
ձեալ նորայիլ տեսութեան քարակցին , որ
ունէին սակեղիբն և կարմրայեղն զսրբոյ վե-
րախախտմն , և սեռայեղն և կարց և կէսն
և ջնջուցիբն զհակառակացն ճշմարտութեան .
իսկ միւս այլ կարցին նորայիլ , որ ունէր օրի-
նակ զմերոյ սուրբ հայրապետին զառաւա-
ծադատիւ տեսնն Դաւիթայ բնորեւոյն Տեպեան
և օծեւոյն և նոսեւոյն յաթա սուրբ Լուստ-
սրչին մերոյ» (Թովմ . Արծր . Յաւելյութ ,
էջ 312—314) :

Դաւիթ Թառնիկեան կը ներկայացուի
«ազգակից մեծ և քաջ նահապետիս Մամի-

կոնէին Վարդանայ» (311) . ուստի եւ էր ի
ցեղէն Ս . Սահակայ կոյմնակի գծով :

21 . Այսպէս նաեւ Յովհաննէս միայնա-
կեայ , 1442ին կը գրէ Տօնականի մը յիշատա-
կարանին մէջ , տկնկարկելով Կիրակոս կա-
թողիկոսի ընտրութիւնը Էջմիածնի աթոռին
վրայ . «Արդ ի թափարկութեամբ Տայկապեան
տաճարի ՊԳԱ . . . կատարեցաւ Տեսիլ Սա-
հակայ Տայրապետին տան Առաքածոյ , որ տե-
սաւ սեպան շարեքկոսի ամբանման եւ խաչ
յուսեղէն ի վերայ կանդնեալ . եւ սկեզ տը-
ծաթի ի վերայ սեպանայն եւ մաղաղաթ թղա-
չափ ի վերայ . եւ թիւ տայն սակի . յատաճն զիր
եւ մէջն եղծեալ եւ ցնջեալ . եւ տայ մի սակի
եւ կէս կարմիր ի վերջն գրեալ : Եւ թիւ սակի
տայն Լուսաւորիչն է մինչեւ ի Սահակ տան
Առաքածոյ . եւ մէջն որ եղծեալ էր եւ ցնջեալ ,
եւ աթոռն ծաղաղայն տանանման , սեւ կառ-
ւով ծածկեալ՝ ի Սահակայ մինչեւ ի մեզ կա-
թողիկոսք եւ եպիսկոպոսք , որ նստան , եղ-
ծեալք եւ ցնջեալք ի յարութենէն կենաց : Ձի
տըծաթով նստան եւ անիծիւք եւ նշովիւք
զաշխարհս լցին : Այս էր սեւ կառան որ տա-
րածեալ էր ի վերայ աղպիս : Այժմ յարձա-
սնէձքն սուրբ Լուսաւորչի աղաթիւքն , որ
էր թախ կառան եղծեալ եւ ցնջեալ : Նորոգե-
ցաւ աթոռ Լուսաւորչին վերտոին : Հինն էանց
եւ եղեւ ամենայն ինչ նոր . հինն՝ անէձքն էր
եւ նորս՝ որհնաթիւն : . . . Սա է տայ սակին
որ ի վերջք մաղաղաթին գրեալ է : Առաքա-

նաւր կատարեցաւ մարդարէտ թիւն առն Աստուծոյ Սահակայ»¹⁰ :

22. Տեսիլքիս այս մերձեցումը Կիրակոս կաթողիկոսի ընտրութեան, ինչպէս ինձ կը թուի, թալմաս Մեծափեցոյ հնարազաւթիւնն է : Սա իւր «Յիշատակարանին» մէջ կը գրէ¹¹ նոյն մաքով. «Կատարեցաւ մարդարէտ թիւն եւ Տեսիլ առն Աստուծոյ սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, որ ետեւ ի Վաղարշապատ քաղաքի» : Թալմաս յառաջ բերելով Տեսլեան տպերը քաղաւածարար, Մեկնութեան մէջ կը գրէ. «Տեսրն թղաչափ եօթն տող ստիկն Լուսաւորիչն Գրիգոր է մինչեւ ի սուրբն Սահակ, եւ եղծեալ եւ ջնջեալ զիւն, որ ոչ երեւէր հեան, կաթողիկոսսունքն էին, որ նստան յաթաւ սուրբ Լուսաւորչին յետ Սահակայ. եղծեալք են եւ ջնջեալք ի զսլաւութենէն կենաց. զի անիծիւք եւ կապանօք զաշխարհս լցին : . . . Եւ ողբս Հայոց բարբառիին ի ջնջեալ եւ ի յեղծեալ զիրն մասս յայն օրէն ի հեա, որ կաթողիկոսութիւնն ի յեջմիածնէն ելաւ. այժմ ողորմեցաւ աւարիչն Աստուած եւ վերստին հաստատեաց զաթոսն Պարթեւին Գրիգորի. եւ սքանչելի հրաշխք յայտնեաց զխաչակրօն . . . աէր Կիրակոս կաթողիկոսն Վիրապեցի : Եւ այս էր տող եւ կէս ստիկն, որ հետի էր յեղծեալ եւ ի ջնջեալ գրէն : Եւ գրեալ տող մի ստիկ եւ կէսն կար-

¹⁰ Էջմ. Թ. 996, թղ. 563ա :

¹¹ Թալմաս Մեծափեցու Յիշատակարանը. հրատ. Կ. Կոստանեանց : Թիֆլիս 1892, էջ 59—61 :

միր . զի յէջմիածին կաթսւղիկսս նստաւ եւ մտաք յստկէզիրն եւ ելաք յեղծեալ զրէն եւ ջնջեալ ստուէն : Եւ ամենայն անէծք եւ նորովք . . . ի յօրհնութիւն վախարկեցաւ » :

Աւերարդ են այս սեպ ժամանակակիցներէ եւ աւելի յեանապայներէ սրիշ վկայութիւններ :

Գ. ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ ՏԵՍԼԵԱՆՍ ՇՈՒՐՁԸ

23. Տեսանք վերադայն (§ 16) , թէ Տեւրեքի վաւերականութեան մասին կատարած յայտնած էր արդէն Ներսէս Լամբրանացի . « զայս տեսեմք , թէ Տեսիլն այն ոչ հաւատարմաւ մեզ՝ զսլ սրբայն Սահակայ , այլ ի կարծիւ մնայ » : Պատճառարանութիւնը , զոր յառաջ կը բերէր Լամբրանացի , յատկապէս այն , թէ Մովսէս Խորենացի անոր մասին յիշատակութիւն չէ բրած , հիմնաւոր չէր . վասն զի Մ . Խորենացի ոչ միայն Տեսիլքը ճանչցած է , այլ եւ կարգապած է անոր Յատաջարանը , այնպէս ինչպէս ներկայացուած է այն Ղ . Փարպեցւոյ վերադրուած Ա . Դրասպին մէջ :

24. Մկրտիչ էմին¹² կը համարէ թէ Տեւրեքը այն ձեւին մէջ , ինչպէս աւանդուած է , կեղծիք մըն է , յետ ժամանակաց մոծուած Ղ . Փարպեցւոյ Պատմութեան մէջ . « Եղբուն , կը զրէ էմին , բաւարովին տարբեր է Ղազարի լեզուէն » : Ինքն ալ կը ճայնակցի Ներսէս Լամբրանացւոյ , երբ կը հաւատաւ թէ Մ . Խո-

¹² О видѣніи святаго Саака (տե՛ս § 5) :

բենացի անձանթի է Տեփլիքիս : Ն. Լամբրոնացի, որ կը կատարէր Տեփլիքիս վաւերականութեան մասին, հաւանօրէն չէր գտած զայն Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան մէջ :

Մ. Էմին կ'երեւայ թէ աշտարակեամբ չէ կարգացած Մ. Խորենացւոյ վերադոյն յառաջ բերուած (§ 10) հաստատմբ : Մ. Խորենացի աչքի տառք ունեցած էր Ղ. Փարպեցւոյ Ա. Դպրութիւնը, ուր կար Տեփլիքիս իւր Յառաջարանով. ուստի եւ Ն. Լամբրոնացի, եթէ ունէր ձեռքի տակ Ղ. Փարպեցւոյ մատեններ, կարգացած պիտի ըլլար հան Տեփլիքիս ոյ :

25. Գրիգոր Խալաթեանց¹³ խրատներով իւր ուսուցչին՝ Մ. Էմինի տեսութիւնը կը փարձէ նոր պատճառարանութիւններով ամբողջնել զայն. «Եթէ սճ եւ լեզու Տեփլեանն եւ եթէ այլ պարագայք ինչ նորին այնպէս կատարակի տանն զգրութիւնս, մինչ հալիւ իմն մարթ իցէ Ղապարայ զայն համարել զործ : . . . Տեփլին Ս. Սահակայ տո ժամանակաւ զխանական եպիսկոպոսիս (Ներսիսի Լամբրոնացւոյ) չրջէր ի միջի ժողովրդեան իրրեւ տանն իմն աւանդութիւն եւ տաւիտին ոչ անցեալ ի շարս մատենին Փարպեցւոյ : Թաւի, թէ չեա ժամանակի ի վերայ համատաւ րանից Փարպեցւոյ յարմարեալ իցէ մանրադատումն այն Տեփլ՝ իրրեւ զրաւոր իմն աւանդութիւն . . . : Կարծիքս մասամբ ի իւր

¹³ Ղ. Փարպեցի եւ զործք նորին (տե՛ս § 5), էջ 120 - 130 :

Հաստատուի այնու, զի պատմադիրքը մմանք՝
 ծաղկեալք զկնի և՝ դարու՝ մինչեւ ցարսչ իմն
 ժամանակ (չժ.՝ դար) ոչ յիշեն ինչ զգրաւոր
 Տեալենէ Ս. Սահակայ Հանգսնն այնմիկ, որ
 տանդի ի Պատմութեան Ղադարայ» (124) :
 Առաջին անգամ ի մերայ Թաթմառ Արծրունի
 եւ օտարներէն՝ Կաստանդին Ծիրանածին կը
 յիշեն Տեալիք ըստ այժմեան ըստնդաւորա-
 թեան (124—126) : Ասկէ «մարթ է ընթա-
 դրել, կը գրէ Խաղաթեան, թէ գրաւորն այն
 Տեալի թերեւս ի ժ. իցէ յօրինեալ դարու եւ
 ի կարգ Ղադարայ Պատմութեան յարմարեալ,
 թէ եւ իրրեւ անդիր տանդութիւն զուցէ ընդ
 երկար շրջէր ի մէջ ժողովրդեան» (126) :
 Ինչպէս, կ'ըսէ Խաղաթեանց, Փաստաստի Հա-
 մաստ տաղերէն ծաղկցաւ «մանրամասնեաց
 զուգակութիւնն Ս. Ներսիսի ձեռամբ Մեա-
 րայ երիցաւ ժ.՝ դարուն», «թուի մեզ, եթէ
 ըստ այնմ օրինակի ընծայեցաւ ի լոյս եւ մերս
 այս երկարադատում 'Տեալի Սահակայ, յա-
 տաջացեալ ի հակիրճ բանից Խորենացոյ եւ
 Ղադարայ. այլ թէ որս՝ ձեռամբ՝ գործ է
 դառնել» (130) : Տեալեան հեղինակը ծանօթ
 է Գրիգորի Տեալեան, որմէ փախտաւթիւն-
 ներ ալ ունի (127—128, ծան. 2) :

26. Մ. Գարադաշեան¹⁴ կը գրէ. Սահա-
 կայ Տեալին «նմանութիւն է Տեալեան Լուսա-

¹⁴ Մ. Գարադաշեան, Բննական Պատմութիւն
 Հայոց, Դ., 9—19 :

ւորչին, ե՛ւ արուեստիւ ե՛ւ լեզուա խոնար-
 հադոյն քան զնա : Նպատակն է՝ Վարդա-
 նանց ժամանակին պատմութիւնն, ուխտա-
 պահայ եւ ուրացերաց (զորո յայտնի իսկ
 կ'ականարկէ սրեւք) , ցուցնել մարդարէական
 ոգով կանխաւ յայտնուած առ Սահակ՝ իբր
 նախախնամութեան խորհրդով ահաժանուած :
 Այս տեսութենէն յայտնի է, թէ զբոյն էր
 յետոյ քան զպատեւրագին Վարդանանց, ի մի-
 ջոյի երեսնամեայ ժամանակիս 452—482 : . . .
 Փարպեցին . . . կր յուեյս եւս թէ Սահակ
 զրեց զոյն երկնաւոր հրամանաւ, թէպէտ լե-
 զան չէ Սահակոյ . . . : Աւելորդ է տակ, թէ
 Տեախը այս . . . ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կեցծիք
 բարեպաշտ քրիստոնէի, այն զարան հաշտ-
 կին յարմար՝ հոգեւոր, շատ անպամ ցարս
 այլարանութիւններով լի . . . : Գիտել արժան է
 տակոյն, թէ բարեպաշտ հեղինակն, ո՛ր ոք եւ
 է, համբալ էր իւր արուեստին քանդի կա-
 տայ զուշակել առ Սահակ իբր յայտնու-
 թեամբ թէ Լուսաւորչոյ ցեղէն պիտի նստէին
 ժամանակ մը կաթսայիկոս ընտիր անձինք,
 որոց պիտի յաջորդէին յետոյ անարժան մար-
 դիկ քոյց այս եղաւ յառաջ քան զՍահակ,
 մինչ Տեախը, որ է մարդարէութիւն՝ ապա-
 զոյին համար է եւ ոչ անցելոյն ։ նա մանա-
 ւանդ այն յայտնութեան մէջ իբր ապապոյ
 ցուցուած անձանց մին է նոյն ինքն Սահակ» :

27 . Հ . Յովսէփ Գաթրըհեան իւր Արքա-
 զան Պատարարամատոյցք Հայոց» աշխատու-

թեան մէջ¹⁵ այլ և այլ տարիքներով խօսած է Տեսիլքիս մասին. կարեւոր կը համարիմ հասամփափել իր տեսութիւնը Տեսիլքիս շուրջը, որ վրիպած է ցոյցօր շատերու ուշադրութենէն. «Տեսիլ սրբոյն Սահակոյ» գրուածքը «Դ. Փարպեցի՝ Կաթողիկէին Վարդարշապատու երէցը՝ Ե. գարուն վերջերը մեզի՝ տնանկ ինչպէս որ կը գտնէ, կու տայ: Սեզի... Սահակոյ Տեսլեան ստուգիւ եղած ըլլալը կամ չըլլալը հոյ չէ. բառակտն է որ տն տան և ոչ ետքը մէկն այսպէս խորհեցաւ և գրեց և տն գաղտնաբերեալ ունեցաւ»: «Լեզուսն Ե. գարուն շատ վերջերը չ'իյնար»:

«Հրեշտակ մը տեսնուած ին մեկնութիւնը կու տայ. այս մեկնութեան գլխին ալ ստանկ գրուած է. «Մեկնութիւն տեսլեան սրբոյն Սահակոյ ի հրեշտակէն Աստուծոյ, զոր Եղայց յայտնի բառ խրատքանչիւր գլխոյ և միոյ միոյ տանց, վտան կենաց մարդկան և կառարած լաշխարհի: Արդ գրեցաք զՏեսիլն կարմրաւ դեղօք, եւ զմեկնութիւնն՝ սեւադեղօք»¹⁶:

¹⁵ Հ. Յ. Գաթրքեան, Սրբոցան Պատարարամատուցեք Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 727—728:

¹⁶ «Այս նատրադիր նշանակումները, որոնք Փարպեցոյ 1793ի տարւոյ տպագրութեան մէջ չկան, Հոսմոյ Museo Borgianoի բնաիր բնթերցում տնեցոյ օրինակէն են և հարադատութեան ամէն նշան տնին: Այսպէս արեմն գոյներով գտակը է ի սկզբան տա տն-սկզբը չինոյր. բնօրինակոյք չգահելով տա գտնոյ գտնադանութիւնը, հարկ համարուեր է վերջնոյէս. «Ջնջել» այն ծանուցումն ալ: Իսկ 1873 տարւոյն տպագրութիւնը, մեզի տնծանութ պատճառով, բարբոս-վին գտնց կ'ընէ տա վերնոյիրները, թէպէտ տտնք տնատարակոյս նախնական են»:

Չէ թէ իրմէ , այլ Տեսիլը տեսնողէն զրուած է՝ կ'ըսէ Ղազար : Առաջին մասին նկատմամբ՝ զբեթէ տեղորդ է մեզի իւր վկայութիւնը : Վասն զի տրդէն լեզուն Ղազարայ չէ , իւր ժամանակէն մաքրապոյն եւ հնապոյն ըլլալով : Խնդիրն երկրորդ մասին վրայ է : Սոհակ , որն որ առ Տեսիլը տեսեր այսպէս՝ զրով ալ թողուցեր է , կ'ըսէ Ղազար , ինչպէս նոյն խոյ տեսական խօսքերն ալ կը պահանջեն : Կրեա՛յ պարթեա . հայրապետը Տեսիլք մը տեսած ըլլալ կամ ոչ , նոյնը պատմած ըլլալ կամ ոչ՝ երբ որ կ'ուզէին նախարարք որ իրեն կաթողիկոսական իշխանութիւնը նաեւ պարսկական Գրան կողմանէ հաստատուի ստան : Սակայն զժողովրդաւ կրնանք համապատիւ թէ տալիս պնդելով տեսական մը վտերական զրոյթիսն ըլլալ : «Գրիգորի գրաք» (Աղաթանդեկայ) մէջ գտնուած Տեսլեան հետ տալիս պոյ մը կը կապմէ , բաղմաք անկէ տար տոնուած ձեւ , զապախար , խոսք եւ բոս . . . : Բարեբախտութեամբ միշտակ ներքուստ (լեզուէն եւն) չէ որ առ հնութիւնն իրեն կ'ընծայուի : Չունինք ամենեւին տարակոյս որ տալիս պոյն առջեւն ունէր նաեւ Մ . Խարենայի եւ նոյնէն հաներով կը նշանակէր վերայիշեալ գէպքը : Վասն զի մեր Տեսիլքը , ինչպէս որ Ղազար քառաջ կը բերէ , քառաջ եւ վերջը պատմութիւն կամ տեղեկութիւն մ'ունի երկուքէ մը զրուած , որուն կը հետեւին թէ՛ Ղազար եւ թէ՛ ծերունի

Բաղրբեւանդայ եղիակապար¹⁷ : Այս ժամանակներէն քիչ յառաջ կրնայ բլլալ այն անանիսն Կանանայ Հաւաքողը, որն որ Շահապիֆանս ժողովոյն կանաններուն պախար յառաջարան մը յորինելով կը յիշէ տա Տեախքը, անոր մէջ ակնարկութիւններ պանելով՝ իբր պաշտօնի կարգի եւ կանանի խանդարման, որուն պարման տանելու կը ժողովին Շահապիֆանս Հարք (իբր 447ին), միեւնոյն տանն յայտնելով տա Հաւաքիչը՝ իմէ ինքը բաւական հետաքստայ ժողովոյն տանէն, վարդանայ Մամիկանենայ եւ անոր ազգատանմին հաշտատակութիւնները գիտէ, ուստի իբր 470—480ին (վահանայ Մամիկանենի տաններն) կը յորինէ իւր հաւաքումն՝ որն որ Մանդականայն այ անձանօթ չէ, ինչպէս որիչ տեղ մ'առիթ կ'անենանք ցուցրնելու : — Մեր Տեախան յորինողը, հրեշտակին բերանը պրած խօսքերով, բաւական ճիշդ իր բարեպաշտական նպատակ տնեցալ աշխատութեան ժամանակը կը ցուցրնէ, այսինքն 451էն՝ վարդանայ մահտանէն, վաստակայ պրմանէն եւ ուխտապահ հախարարայ կապանքէն ետքը : ուստի իբր 460ին, պաշտքի մը տարի այ ետքը յարմարցուած պաշտօնի մըն է հիմա ձեռքերնիս»¹⁸ :

28. Հ. Կ. Տէր-Սահակեան¹⁹ նկատի տա-

¹⁷ Խոր. Գ. 66 :

¹⁸ Այլաւ կը գրէ Պաթրիարքեան. «460—470ին չիւսում է Սահակայ Տեախին» : Սրբազան Պատարագամայցի, Հջ 306—307, ծան. 5 :

¹⁹ Հ. Կ. Տէր-Սահակեան, Փսա եւ Սահակայ Տե-

նկելով Տեպեան հետեւեալ տեղիքը «Յայտմ-
հատէ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս՝ երեք
ստաներեակք ամաց եւ կէս ստաներեկի հա-
մաստեակցի ի վերաց ամենայն աշխարհի,
մինչեւ յերեւումն պղծոյն անապատի» եւ «Եւ
լինին սոքա յայտնապէս թուով ամք երեք հա-
րիւր յիսուս» , կը գուշակչաւ գայն Կոստան-
դին Ծիրանածնի խաքերուն հետ . «Այն ժա-
մանակ (Վասյի թաղաւորած ժամանակ) ի
զլուխ ելաւ գուշակութիւնն եւ մարդարէս-
թիւնը՝ զոր 350 տարի առաջ տեսած էր Իսա-
հակ , ամէնէն կանխատես մարդը՝ ի մէջ երի-
ցանց եւ կրօնաւորաց , որ եւ ինքն իսկ Արշա-
կունեաց սահմէն կը սիրէր . տեսիլքով խմա-
ցաւ , թէ այսչափ տարի անցնելէ վերջ՝ Ար-
շակայ սերունդէն մէկը հասլմէական աւրու-
թեան մականը պիտի կրէ» . եւ կը հետեւցնէ .
ա . թէ Կոստանդին Ղ . Փարպեցիէն զիտէ
գայս : ք . Ղ . Փարպեցւոյ Պատմութիւնն , զէթ
Տեսիլքը թարգմանուած էր յաւարէն (31—
32) : գ . «Ս . Սահակ կ'ապրէր և . դարու
մէջ , երեք դար աւելս աւելցնենք ասոր վրայ ,
զի «ՅԾ տարի» կ'ըսէ Ղազար Փարպեցի , —
պիտի հասնինք Թ . դարու կէսը , որ է ըսել
850ին . այս թուականին էր որ պիտի երեւնար
նախադաշակեալ կայսրը» :

սիրք . Բաղմալէպ 1905, էջ 28—32. 134—140 : Նոյն
մաքերը արտայայտուած են նաեւ G. Der Sahaghian,
Un document arménien de la généalogie de Ba-
sile Ier. Byzantinische Zeitschrift, 20 (1911),
165—176.

«Եւ յիշատի 867ին զոհ կ'ըլլէր վասիլ Արշակունի: — Թաւականի փոքր տարրերու — թիւնը ի հարկէ նկատի չտանալը . . .» (134):

Տէր-Սահակեանի եզրակացութիւններն են. ա. Տեսիլքիս հեղինակն է Փոստ, որ գրած է զայն 886—891 տարիներուն Հայոց Գորդան վանքին մէջ: Բ. Տեսիլքին մէջ տկնաբար տած արչակաւանի թաղաւորն է վասիլ Ա. Կայսրը:

Ինչ կը թուի թէ Տէր-Սահակեան իւր հաշուին մէջ հարիւրաւորով մը սխալած է, երբ Տեսիլքին 350ը անձանօթ թաւականով զուգարկելով կը համար 886 տարուց: Ա. Սահակ իւր Տեսիլք կ'ընդունէր առ անապան 400ին. արդ զուգարկելով $400 + 350$ կը ստանանք 750, թաւական մը, որ հետո է վասիլ Ա. ի զահակաւութենէն ոչ «փոքր», ինչպէս կ'ըստի, այլ մեծ, 117 տարուց անջրդեւ տով: Բնականաբար այսպիսի խախտում հիմքի վրայ կատարուած ամէն չէնք կը կորսնցնէ իւր հաստատութիւնը: Անհրաժեշտ հարկ չկայ ենթադրելու, թէ Սահակայ Տեսիլքը ծանօթ էր Կոստ. Ծիրանածնի յունարէն թարգմանութեամբ. Կոստանդին ունէր իրեն խորհրդակից հայեր, որոնք կրնային հազար-զամ ըլլալ իրեն նաեւ Տեսիլքիս զայսութիւնը:

29. Հ. Գրիգոր Սարգիսեան²⁰ մանրակրկիտ քննելով հայ մատենադարանութիւնը կը համարի այն եզրակացութեան թէ Ե.—Թ. զո-

²⁰ Հ. Գ. Սարգիսեան, Տեսիլ Ա. Սահակայ Պարթևի. Բաղմաթկոյ, 1931. էջ 529—532 եւ 1932, էջ 12—16:

բաւ. Հայ մատենադիրներուն անծանօթ է Տե-
սիլքս : Ղ. Փարպեցւոյ Պատմութեան մէջ
յետադասու է այն : Մ. Խորենացի կարգա-
ցած չէ զայն . աւանդութիւնն Տեսլեան մա-
տին ուրիշ ձեռքէ է . նոյնպէս Թովմատ Ար-
ծրունւոյ Պատմութեան մէջ : Իր «կարծիքն»
է . «Տեսիլքը հնարելու մէջ՝ եւ երեք շրջան ,
երեք ձեռք , երեք խմբադրութիւն կը նկա-
տեմ : Մին՝ անոր կմախքը , կարիւր , կամ բաւ
եւս՝ հիմք դրած է . միւսը՝ վրան նոր զա-
ղափար մ'աւելցուցեր է , իսկ երրորդը՝ այժ-
մեան կերպարանքն է առած անոր : Առա-
ջինը՝ Փարպեցիէն շատ ուշ է , է . դարուն
կար : Երկրորդը՝ Բ . դարուն է . երրորդը՝
Թ . դարուն : Առաջին խմբադիրը՝ Գրիգոր
Սարկաւադադեան է (654—660) . երկրորդը՝
կրօնաւոր մը (742) . երրորդը՝ Փառ :

«Առաջին խմբադիրը . . . Ներսէսի ա-
նէծքը , Սահակայ անդաւակ , զահագուերի եւ
վչապոյտի գիրքի մէջ մահը գիտելով . . . իր
ազգային մարգարէութիւն մը , Տեսիլքի մը
մէջ խառնուց՝ աւ Սահակայ սրբազան ա-
ռաւ Տեսլեան նախնական եւ համառօտ ձեւը ,
ինչպէս կը գտնենք զայն յայն թարգմանու-
թեան մէջ՝ որմէ անցած է նաեւ Մովսէս Խո-
րենացւոյն պատմութեան :

Երկրորդ մարգարէին կամ խմբադիրն
երեւակայութիւնը , ինչպէս Ղեւոնդ մեղի բա-
ցատրեց՝ Բագրեւանդայ կոչուր առքյաւցեր
է : Աս ալ յաւանդեցաւ յախաւուն տեսիլքով

մը Հայ ազգին նորոգուելիք թաղաւորութիւն մը քաղաքել, որ յետոյ նախարդին հետ բարդուելով՝ նոր գաղափար մ'աւելցուց անոր վրայ :

«Երբորդ խմբադասութիւնը . . . նախարաներուն յլացած գաղափարները միացուց՝ ու նոր մ'ալ անոնց վրայ աւելցուց . հայրապետական գաղափարին վերջնձիւղիլը : . . . Նախորոմանկ հմտութեամբ կը ճշգլ ժամանակը, եւ վտառ հուշակութեամբ կը ստուգէ նորոգուելիք (Արշակունի) թաղաւորութիւնն ու հայրապետական (Պահլաւ) դահլ : . . . Ո՞վ կրնար այդպիսի յանդուցն քայլ տանել եւ յաջողութեամբ զլախ հանել : Մի միայն Փոտ : . . . Արշակունի էր թաղաւորը [Վասիլ Ա.], Պահլաւախանն արշակունի նաեւ Սաւիան հայրապետը՝ արքայորդին : . . . Ժամանակն սրտելու մէջ ալ շատ արթուն է նա . այդամէն բան պիտի կտտարուի՝ «Մերձ յերեւոյն պղծոյն անտպարտի», այսինքն՝ Ս. Սահակէն 350 տարի վերջ . արդ $350 + 500 = 850$, ճիշդ (!) Վասիլ կայսրութեան ժամանակ : . . .

«Տեսիլքին հայերէն վերջնական խմբադասութիւնը Ժ.—ԺԱ. դարուն կը համարիմ, քանի որ մինչեւ այդ ժամանակ մեր մասնահայրաց ծանօթ չէ եղած, ինչպէս վերեւ ցոյց տուի» :

Սահակի Տեսիլքի այս «հնարապէտ» առեկծումը բացմօք կը գլ Փոտի «հնարապետութիւնը» : Diegesis գրութեան հեղինակը կ'ենթադրէր Սահակի Տեսիլը . Հ. Սարգի-

սեան օյց հեղինակը կը ներկայացնէ Տեախ-
քին առաջին խմբադիրը՝ «Գրիգոր սարկա-
ւադապետ» անուամբ։ Ղեւոնդ երկց կը
յիշէ, թէ 772ին (ս'է 742ին) «Տեախս սուսս
պատմէր» Մանուգան մը, յատապրելով, թէ
«ընդ հսոյ գործցի գաւազան թաղասորո-
թեանն միւսանդամ ի տուն Թարգամայ»։ Եւ
այս Մանուգանը կ'ըլլայ Սահակայ Տեպեան եր-
կրորդ խմբադիրը։ Բայց Ղեւոնդի բառն է,
թէ Մանուգանը իր տեսած տեսիլները կը պատ-
մէր եւ ոչ յանուն Սահակայ կը խօսէր։ Շատ
չատ կարելի էր ասիլ հետեւցնել, թէ Մանու-
գանը ծանօթ Սահակի Տեախքին՝ ի մասին
Արչակունեայ գահին խօսքերը կը մերձեց-
նէր իր ժամանակին։ Ի մասին Փոսայ կը
գործէ նաեւ Սարգիսեան հաշուի օյն սխալը,
գոր Տէր-Սահակեան գործած էր։ Ս. Սա-
հակ վախճանած է 438ին. իսկ Տեախը տեսած
էր Եղիսկապոսաթենէն յառաջ, ուստի յա-
մենայն պէտք 400էն յառաջ. ի՞նչ հիմամբ
350 տարիները բացատրելու համար երակէտ
կ'ընտարուի 500 թուականը «ճիշտ» 850^բ ր ստա-
նալու համար։

Ինձ կը թուի թէ ձախողած է Հ. Սար-
գիսեան իւր «Կարծիքին» մէջ։

30. Ն. Աղսնց²¹ առթիւ իւր ուսումնա-
սիրութեան նուիրած «Վասիլ Հայկազն»ին,
կը գրէ. «Սահակի տեսիլի աղերսը Վասիլի
թաղասորելուն տեղի քան խորհրդասոր է։

²¹ Հայրենիք, 1931, Թ. 11, էջ 120—123։

Շատ կարեւոր է բանտարկւածն տեսակէտից
և պէտք ունի յատուկ ուսումնասիրութեան :
Խնդիրը կոնկրետ է : Վատիկ գոհ բարձրացաւ
Տ66ին : Այստեղից 350 տարի յետ հաշուելով ,
կը տատնանք 516 թիւը , այն ինչ Սահակ
տպրում էր մի դար յատուկ : Սահակ Տեսիկքս
ունեցաւ 400ին . ուստի 350 տարին կը հանէ
գմեղ 750ին : Այս դարուն մեր ուշադրու-
թիւնը կը դրուէ Մանուգանը , զոր կը յիշէ
Ղևոնդ 772ին , իրրեւ տրտրական լուծէ տպու-
տապրութեան քարտղիչ : « Զիմք կայ կարծե-
լաւ որ այս տաւնեւերը յօրինուած լինի մեզ
հետաքրքրող տեսիլը Ս . Սահակի անունով »
(121) :

« Վատիկի շրջապատում , գլխաւորապէս
Փոտի ջանքերով , փորձել են տեսիլը յաջմա-
րեցնել Վատիկի պէպրին և նրանով հիմնա-
ւորել նոր կայսրի Արշակունի ծաղումը : . . .
Բարիչ խօսքով Փոտին վերադրուած պապանի
գրութիւնը . . . այլ բան չէր եթէ ոչ Սահակի
տեսիլը , որ յօրինել էր գլխաւոր պատրիարքը
ցոյց տալու համար , որ Վատիկը արքայական
և այն՝ պարթեական ծաղում ունէր և որ-
ժանի էր իրեն վիճակուած մեծութեան : Այս
կեղծիքը Փոտը կատարած պիտի լինէր Տ67—
Տ75 տարիների ընթացքում . . . : Այս պարա-
պային 350 տարուան խնդիրը պէտք է լուծել
թերեւս հետեւեալ հաշուով : Վատիկի ծննդա-
բանութեան մէջ Արշակունեաց տնկումը և
Արտաւանի և Կլիկնի փախուստը կատա-
րուած է համարում Լեւոն կայսեր (457—

474) օրով : Վարդանանց պատերազմի կա-
րանաւորները պարձր տեղի ունեցաւ Պերսի
է . տարին , որ է 462 թ . հաւանական է , որ
յիշեալ Արշակունի իշխանների վախճանը
նոր խորամանկի հետեւանքով վերաբերում
է 462 թուին : Արդ այս թուից հաշուելով 350
տարին , կը գտնուի ճիշդ 812 թուականը , այս-
ինքն՝ Վասիլի ծննդեան աւանդական տարին :
... Այս կերպով կարելի էր 350 թուի կնճար
վաւերաւ հաշուել . . . » (121) : Եւ որովհե-
տեւ այս կոճման կը հակասէ Diegesis
գրութեան , որ գրութեան է Սահակ կաթողի-
կոսի (677—703) օրով , եւ կը յիշէ Տեսիլքը ,
այս պատարաւ թուին լսուելու համար կը գրէ
Աղանց . « մենք աւելի հաւանական ենք հա-
մարում , որ երկու գրութիւններն էլ թարգ-
մանաւ լինելին յանարէնից Փառի ժամա-
նակ Շիրակաւանի ժողովի տաթիւ : Փառի
թուովը Ջաքարիա կաթողիկոսին գրութեան է
875 թուին , այսինքն՝ նոյն տարին երբ Նի-
կիա ներքինին եկաւ Աշտա իշխանի մօտ :
... Սահակի տեսիլը ծանօթ է նմանապէս
Սարկիսոսին . . . : Եւ թէ տեսիլը Փառի գործ
համարուի , յօրինուած 867—875 տարինե-
րին , պարզ է որ Սարկիսոս պատմութիւն չէ
կարող այդ թուից կանախ լինել : Սակայն ,
զգուշանալու է հապճեպ հաստատումներու :
Տեսիլը բանասիրական կարեւորութիւն ունի
եւ հարկ է որ նախապէս ուսումնասիրուի իր
բոլոր մանրամասնութեամբ » :

31. Մադատքիս արքեպ. Օրմանեան²² կը գրէ. «Տեսիլքս բախանդակ կը գտանայ մեր- ձառսը ժամանակներս [և. դարս] եղելու- թեանց վրայ...: Ասկի հետս ժամանակնե- րս կամ երկրորդ Պաշտօնեանց վրայ տե- նարկ մը չենք տեսներ այդ տեսիլքին մէջ: Ինչ որ ընդհանրապէս տեսիլքներս համար կ'ըստի, ասոր համար ալ կրկնուած է, թէ եղելութեանց կատարուելն ետքը յերի- րուած են: Բայց այդ ասիւթի, կամ պէտք էր փարպեցին մեղադրել, եւ կամ Սահակը ա- ստուկարան մը համարիլ, եւ մենք փոստ մը չունինք ոչ մէկին բռնիս եւ ոչ միտը հա- տատելու»:

32. Հ. Վարդան Հայտնի կը գրէ²³. «Ար- դարեւ Հայոց արքանի նշաններէն մին եւս էր գտնոր, յիշատակուած Ս. Սահակոյ Տեա- լեան մէջ, որ դատելով իւր ընկած լեզուէն. հնարուած է միջին պարուն՝ հասնօրէն Բագրատունեաց աւերաբեան սկիզբը, երբ մեր թագաւորք Բիւզանդացի եւ արեւմտեան արքայից սոմարութեամբ սակի գտնոյ մը կը կրէին ի ձեռին»:

Եւ այլոք²⁴ կը գրէ գործեալ. «Ս. Սա- հակոյ Տեսիլն կայ, որ հնարուած է Բագրա- տունեաց թագաւորութեան շրջանին. սրալ- հետեւ կը գտնուի Արշակունեաց գահուն

²² Ազգայնաբան, Ա., էջ 260—261:

²³ Հին գրչները պատմութեան մէջ. Բագրատկոյ 1919, էջ 40:

²⁴ Պատմութիւն հին հայ տարազին. Վենետիկ 1923, էջ 187:

կործանումն ու վերականգնումը, և նորագումը կաթողիկոսական աթոռին «ի չառաւիղէ սրբոյն Գրիգորի», որ են Պաւլաուսիք. և ժ.՝ զարուն տրդէն կայ և ծանօթ է ժամանակի զրոյաց²⁵ : Արդ՝ ազար մէջ կը յիշուի «զանց մի սակի բոլոր», որ «նշանակէ զթաղաւորութիւնն» : Բիւզանդական զանոյն է՝ զոր տեսանք < էջ 168 > : Եւ եթէ Հայոց թաղաւորութիւնն ալ կը յիշեցնէ անոնց, ապա այդ չրջանին բնատնի լինելու է նաեւ Հայոց, և յատկապէս զսրժածուելու կը օժման առթիւ՝ բիւզանդական տարազին հետ, թէ և կարգը կը լսէ» :

33. Այս բարձրագոյն կործիքներէն մօտեք չափաւոր են և բնութենէի ինչ ինչ մասերու մէջ, և մօտեք չափազանց և այս պատճառաւ ալ մերժելի :

Մերթելի են Տէր-Սահակեանի, Սարգիսեանի, Ազանցի և Հայսունիի տեսութիւններն և եզրակացութիւնները : Փառ ոչ մի մասնակցութիւն չունի Տեսլեանս հետ և չէր ալ կրնար ունենալ : Կոտտանդին Միրանոսին և կամ այլ ժամանակակիցք կրնային բարեպաշտօրէն կամ քաղաքական ձգտումներով մերձեցնել Տեսիլքն Թ. զարու երկրորդ կէտի անցքերուն, ինչպէս ժ.Գ. զարուն մերձեցուցած էին Ազթամարցիք Ազթամարի աթոռին և ժ.Ե. զարուն Էջմիածնեցիք՝ Էջմիածնի

²⁵ Յատ. Արժ. 353 [տե՛ս § 20] : Կամբր. Պատ. 26 [տե՛ս § 16] :

տիկանին՝ վերանորոգութեան : Տեսիլքը կը չբժկը հրապարակի վրայ սկսեալ Բ. դարէն . ապառ կը խրաքանչիւր սք հասկնալ եւ մեկնել զայն եւ մերձեցնել անցեալին , ներկային եւ ապագային :

Գ. ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՏԵՍԻՍԱՆ

34. Մեր քննութեան հիմ կ'տանենք այն բնազիրը , որ տանդուած է Ղ. Փարպեցւոյ վերադրում Ա. Դրասային մէջ : Այն յետադիմաւ տարր մը չէ հին , այլ կը կազմէ Ա. Դրասային կտրան մասը : Ասկէ ծագած են ձեռագիրներու մէջ տեսնուած օրինակները : Այս բնազրով ծանօթ եղած է Սահակայ Տեսիլքը Բ. եւ յաջորդ դարերու հեղինակներուն :

35. Ի մերձուստ նկատելով այս բնազիրը , կը նշմարեմ հին հետքեր , որոնք կը զրզեն զիս ենթադրելու .

ա. Տեսիլքի հնազայն բնազիր մը — Սկզբնազիր :

բ. Ասկէ յատաճացած Տեսիլքին նախաւոր խմբադրութիւն մը հանդերձ վարդապետական Մեկնութեամբ — Ա. խմբադրութիւն :

գ. Տեսիլն եւ Մեկնութիւնը ենթարկուած են նոր խմբադրութեան զուգակտեան յաւելումներով եւ վերադրում հատնօրէն Դանիէլ Ասորւոյ — Բ. խմբադրութիւն :

դ. Այս Բ. խմբադրութիւնը մանր վաւախութեամբ վերադրում է ապա Սահակայ :

ա. Ակզբնագիրը :

36. Տեախբր տաննձին տակալ՝ տանց Մեկնաթեան , կ'երեւցնէ իւր մէջ ինքնայտա-
տակ լեզու մը , ուրոյն ոճ եւ բարձրական դա-
զաւարներս արտայայտաթիւն մը , սրանք
անձանօթ են Մեկնաթեան : Արդէն Հ . Յ . Գա-
թրթեան նկատած էր , թէ Տեախբին լեզուն
Ղ . Փարպեցոյ չէ , այլ անոր ժամանակէն
հնոցայն եւ մաքրագոյն : Այս գանազանու-
թիւնը լեզուին կարծես թէ նաեւ խմբագիրը
վեր հանել ազած է՝ համարելով Տեախբը
«Բան Հօր» եւ գրելով կարմբապեղ , եւ Մեկ-
նաթիւնը՝ բան Հրեշտակին եւ գրելով սեւա-
ղեղ : Ինձ կը թափ թէ Տեախբս իւր հարա-
զաւ մասերան մէջ չստ հին է համեմատու-
թեամբ Մեկնաթեան , թերեւս և . դարս եր-
կորոյ քառարդէն : Հ . Գաթրթեանի բմբա-
նամբ Տեախբս Գրիգորի Տեպեան հետ «զոյզ
մը կը կազմէ» . կը նշմարաին հա ձեւեր ,
զազաւարներ , խօսքեր եւ քառեր , սրանք
«անկէ տուր տանում» են :

37. Դժբախտարար Տեախբիս Ակզրնա-
ղիրը իւր անաղարս ձեւին մէջ չէ հասած
մեղի : Բ . խմբագիրը մտածած է հան յաւե-
լումներ , թերեւս նաեւ կատարած յարա-
ւումներ . եթէ տառջինները մասամբ կարող
ենք բնոյզծել , չենք կրնար այժմ լրացնել յա-
պաւում մասերը : Վերականգնելու համար
Ակզրնաղիրը կարեւոր կը համարիմ ամբող-

ջութեամբ յառաջ բերել Տեպեան բնադիրք :
Այն մասերը , որոնք յաւելուած կը թաւին
ինձ , կ'առնեմ անկիւնաւոր վաւերացմի մէջ :

ՏԵՍԻՒՔԸ

Եւ ահա յանկարծակի բացաւ հաստա-
տութիւնն երկնից ¹ , ընդ որ ծագեաց լոյսն |
սասալի եւ ելից գամենայն երկիր ² : Եւ
[կանգնեալ] երեսեցաւ ինձ յերկրի բեմը չո-
5 բեփկուսի ամպեղէն , որոյ բարձրութիւնն հա-
տակէր մինչեւ յերկինս ³ . եւ լայնութիւնն տա-
րածեալ լնոյր գամենայն երկիր : Եւ ի վերայ
բեմբին երեսէր տետրասկեղ յոսկոյ սրբոյ՝
խորանուրդ , [բոտ արժանի սպասաւորութեան
10 Տեանն ,] ծածկեալ [յոյժ] բարակ կտաւով
[ուղիտակափայլ գունով] : Եւ ի վերայ խո-
րանա<րդ>ածեւ ծածկութիւն (սպ. ծած-
կութեան) [յայտնապէս] նշան տէրունական
խաչին երեսէր ⁴ , [որոյ երեսելութիւնն ոչ նիւ-
15 բեղէն , այլ լուսեղէն ցուցանիւր] :

Եւ յանկարծակի եղեւ շնչիւն խաղաղա-
սիւզ օդոյ . եւ բացաւ փեղկ մի ծածկութի
կտաւոյն , ընդ որ հալեցեալ տեսի , եւ ահա
կայր ի վերայ բեմբին սեղան չորեփկուսի ա-

¹ Ազաթ. 382. «Յանկարծակի եղեւ ձայն... եւ բացաւ խորանաչէն յարկն հաստատութեան երկնից... ահա բացեալ գետատատութիւն երկնից» :

² Ազաթ. «Եւ լոյսն հասեալ վերստա մինչեւ յերկիր հասանէր» :

³ Հմմտ. Ազաթ. «Սին մի հրեղէն բարձր մինչեւ յոյժ» :

⁴ Ազաթ. «Եւ խաչն լուսոյ ի վերայ նորա» :

կանակապ ի բազմագունի ականց պատուա- 20
կանաց ընդելուզեալ : Եւ ի վերայ սեղանոյն
կայր հաց մի սուրբ եւ ողկւյզ մի խաղողոյ
[ըստ պատուականութեան խորհրդոյ երկնա-
ւոր փրկութեան] :

Եւ մերձ ի սուրբ խորհուրդն երեւէր [ծառ 25
մի] ձիթենի վարսաւոր, պապալից [յոյժ], զս-
լոյ սչ կարէի առնուլ զչափ բարձրութեանն եւ
զլայնութեանն. որոյ բերն էր բազմապատու
եւ աստֆ, եւ տեսիլն եւ գեղեցկութիւն ան-
պատում [եւ] սքանչելի 5 :

Եւ որոշեալ չորֆ ոստֆ ձիթենոյն ի խո-
նարի կողմ<ն> երկրի ձկաեալ մօտէին.
որոց երեք ոստֆ միաչափ [եւ հասարակա-
պտուղք երեւէին.] եւ չորրորդն [ի նոցանէ]
որպէս կիտաբաժին [եւ նուազապատու] ըստ 35
երկայնաչափութեան երիցն երեւէին : Եւ
պտուղք չորեցունց ոստոցն ոչինչ բնաւ էին
նմանք եւ կամ հաւասար<ք> [պաղարբու-
թեան պաղարբոյժ] աստֆութեանն այլ պաղոցն 6
ձիթենոյն, այլ նուազք [առաւել քոռով] եւ 40
վախտֆ [առտֆութեամբ.] որպէս թէ ծնկեալք
էին :

Եւ ընդ ասեկէ բեմքին տեսի արստ մի
բարձր չորեֆկուսի՝ ծովագոյն սառնակերպ
եւ ծածկեալ բանձր կտառով [թխագունի] : 45
Եւ վերացեալ կտառն ի շնչմանէ՝ փազցր օղոյն

5 Աղտթ. «Տեսիլ տասուածակերպ սքանչելի ան-
պատում» :

6 Տղ. պաղոցն : Կարգա՝ այլոց պաղոց :

| եկելոյ|՝ տեսի, եւ տեսա ոկուսալ ⁷ արծաթի
 մեծ ի վերայ արծառոյն: Եւ ի վերայ սկսեղն
 կայր նափորտ մի քեհեգեայ ծալեալ | եւ եղեալ
 50 եւ առ նմին գունդ մի ոսկի բոլոր| եւ մագա-
 զաթ | հասառածածեւ| չորեփկուսի, գրեալ | ի
 սկզբանն կարգս ինչ սակաւ ⁸ ոսկեմեսիլ
 գրով սփանչելապէս իբր թէ| ձեռամբ գրչի
 նարաարի:

55 *| Եւ ի միջոյ կողման մագաղաթին՝
 հեռի յոսկեգիր կարգացն՝ երեսէին այլ կարգ
 ինչ եղծեալք ջնջագիրք, որոց ոչինչ բնաւ
 երեսէր տեսիլ գրոյն եւ կամ կերպարան: Եւ
 հուսկ յեզր մագաղաթին, հեռի ի ջնջագիր
 60 կարգացն դարձեալ տեսանէի այլ եւս կարգ
 մի եւ կէս կարգի՝ գրեալ ոսկեգիր գրով ա-
 ռուել սփանչելապէս, ըստ տեսոյ առաջին
 կարգացն գրելոց ի սկզբանն մագաղաթին: Եւ
 կիսագիր կարգին ⁹ միւսչեւ ցմիջոց գրոյն՝ եւս
 65 առաւելագոյն էր ոսկուով եւ այլն կարմրադե-
 ղով էր ^{**}: Եւ կային շուրջ զծնօտիւք սկսեղն ¹⁰
 անթիւ բազմութիւնք տղայոց արուաց, այլ
 սակաւ եւ իզաց. ամենեքեան պայծառա-
 ցեալք լուսազգեստք էին. բայց նառագայքք
 70 փայլառակման պատմունանաց ուցաւ է՛ր որ
 կարմրագոյն արձակէին ոչոյլս եւ է՛ր որ այլ
 երկն երկն եւ գոյնս ազգի ազգիս երե-

⁷ Տպ. սկստեղ:

⁸ Կարդա՛ կարգք ինչ սակաւք:

* Ասկէ մինչեւ տ. 66 երկրորդ խմբադրէն է:

⁹ Կարդա՛ «ի կիսադիր կարգէն»:

** Ասկէ ցմերջ՝ Գ. խմբադրէն:

¹⁰ Տպ. սկստեղն:

ւէր¹¹ : Եւ դէմք ամենեցուն ի սուրբ սեղանն
 եպէին՝ չղարձուցեալ բնաւ ուրեք զաչո
 իւրեանց ի խորհրդոյն փրկութեան¹² : Եւ 75
 սկսաւ յանկարծակի սառակապէս գորդմամբ
 շարժել արուն : Եւ զմանկաիւն (sic) , զոր աե-
 սանէի ի ափս աղայութեան՝ առժամայն վաղ-
 վաղակի փոփոխեալք ի հասակ երիտասար-
 զութեան՝ կատարեալք լինէին , եւ եղեալք 80
 քեազգեցիկք՝ ի վեր ի սուրբ սեղանն՝ սրէր
 ընդելուզեալ ի բազմագունի ականց՝ քոռ-
 ցեալ բնակէին եւ զՍուրբ Աստուածն երգէին :
 Եւ համբարձեալ սուրբ սեղանն հանդերձ ու-
 ֆօֆ ի վեր քան զբարձրութիւն հաստասառ- 85
 քեան երկնից ծածկէր :

38. *Բնչպէս Գրիգորի Տեղեան նշանակեա
 ւոյս Տեղիւքին նիւթն է կաթողիկէ եկեղեցին :*
*Հոս եկեղեցւոյ խորհրդատուս պատկերը կը
 դնուի , նկատի տանելով անոր աստուածա-
 կերտ հիմնարկութիւնը , Պատարասի խոր-
 հուրդը , Ս . Հոլուցն Հարհարաշխումը , քա-
 հանայութիւնն եւ բանին քարայրութիւնը :*

Ա. խմբագրութիւն :

39. *Տեղիւքին ոյս պատկերը քաջ բժրոնած
 է աստճին Մեկնիչը Ա . Խմբագրութեան մէջ .
 որ եւ մեկնած է ըստ հասկացողութեան ,*

¹¹ Իմացի'ր «Եւ էր որ երփն երփն դոցնո» արձա-
 կէին : Բնաղիրը անմտորէն ընդարձակուած է :

¹² Տես եւ վերադոցն «խորհրդոյ երկնատու փրկու-
 թեան» . խմբագրչի արտայայտութեան ձեւն է :

վարդապետական սճալ, ասանց ձգտելու ի վեր հանել հան մարդարկական գաշակութիւններ ստղծող գիտաց մասին: Անխկա նկատի առնի Տեսիլքը մինչեւ ասլ 54, այսինքն մինչեւ արձաթի սկսեց երեւումը: Այս տեղացի կը վերաբերի «եւ տեսիլը ի վախճան է» (§ 40): Խմբադրիւ լեզուն պարզ է, ասանց գաւառական նկարագրի: Հմտա է Մեկնիչը աստուածաբանական սամանց, կարգացած է ի մէջ այլոց Ստղմաստց Մեկնութիւն մը: Հասանօրէն Զ. գարու աստղին կէսէն է Մեկնիչս:

Բ. Խմբադրու քիւն:

40. Թէ՛ Տեսիլքը եւ թէ՛ անոր Մեկնութիւնը ընդարձակուած է մարդարկական պարբերութեանց, նաեւ հաստատման յաւելումը: Այս Բ. Խմբադրը, ինչպէս կ'երեւայ, անխափախ պահած է Ա. Խմբադրի Մեկնութիւնները, բայց կցած է անանց մարդարկական գաշակութիւններ: Իր լեզուն չունի այն կոկկութիւնը, պարզութիւնն եւ քերականական կանոնաւորութիւնը, ինչպէս առնէին Տեսիլքն եւ Մեկնութեան Ա. Խմբադրութիւնը:

Ա. եւ Բ. Խմբադրներու զանազանութիւնը երեւան հանելու համար բառական է հետեւեալ համեմատութիւնը, ուր Տեսիլան մի եւ նոյն տեղիքները մեկնուած են վարդապետական եւ մարդարկական սղգութիւններով:

Ա.

1. Եւ ընդ ահեկէ բեմ-
բին, որ ցուցաւ քեզ ա-
թաւ չորեքկուսի ծովազոյն
ստանակերպ [զնոտումն
զահաւ քահանայութեանն
եւ թաղաւորութեանն ցու-
ցանէ, զոր արդարեւ Բանն
Աստուած հաստատէ], յո-
րոյ վերայ կայր սկստ [Ե]զն
արծաթի: Քանզի իբրեւ
զարծաթ ընտիր եւ փորձ
[լուսափայլ] յամենայն
ազգս ընդունողաց սփռեալ
ստարածեցաւ բանն, զոր եւ
ստղմոսերդ <ու>ն վար-
դապետէ սուրբ Հոգւոյն
յասելն, թէ «Բանք Տեառն
որպէս զարծաթ ընտրեալ
եւ փորձեալ յերկրէ»: Եւ
զասելն «յերկրէ» զիտոս-
ցեո, եթէ զերեւումն Որդ-
ւոյն Աստուծոյ մարմնով ի
սուրբ կուսէն յայտ ասնէ
մարդորէն (33, 27—34,
3): <Եւ Տեախլո ի վախ-
ճան է>:

Բ.

1. Եւ զի երեւեցաւ քեզ
ծովազոյն ստանանման աե-
սիլ աթոռոյն՝ նշանակեալ
ցուցանէ զծփումն ալէկո-
ծութեան աշխարհիս Հա-
յոց: Քանզի եւ թխուզոյն
թանձր կառուոյն ծած-
կումն՝ զօրինակ բերէ
զթանձրամած սղոյն, որ
ունեւոյ է զաշխարհս ա-
մենայն. [վասն զի Տեախլո
ի վախճան է]:

2. Եւ նափորան բեհե-
զեայ, զոր տեսանէիր ծա-
լեալ եւ եզեալ ի վերայ
սկեպն եւ զունդն սակի
որ կայր մերձ նախոր-
սանն <զնոտումն զահաւ
քահանայութեանն եւ թա-
ղաւորութեանն ցուցանէ.
զոր արդարեւ Բանն Աս-
տուած հաստատէ>. նշա-
նակէ մինն զքահանայու-
թիւնն եւ միւսն զթաղա-
ւորութիւնն: Եւ զի ոչ սք
էր որ արկեալ էր
զիւրեաւ զնափորան, եւ
ոչ սցն սք էր որ զյունդն
ունէր ի ձեռին՝ լուր ստու-
ղապէս, զի լսեացէ մերձ
ընդ մերձ թաղաւորու-
թիւն յողղէյ Արչակու-
նեայ եւ քահանայութիւն
ի ցեղէ արժանաւոր քա-
հանայապետին Գրիգորի:

Յ. Եւ զի տեսեր զպատու
ստացն թատամս ևւ ծրն-
կեալս ևւ սչինչ ընաւ
նմանս ա՛յլ պապսցն սր ի
ձիթենսն էին, տե՛ս
ճշգրտապէս ևւ ծանիր, զի
բարձեալ է սէր ևւ արդա-
րութիւն յամենայն մար-
դոց, սրբ ստութեամբ ևւ
սչ ստուգութեամբ կար-
ծեցսցանեն զանձինս սի-
րունս ևւ պատնիրանա-
պահս. ևւ այն յայտնի
զրեալ կայ ևւ կեքեալ ի
զպրտութեան ամենապիտին
Ստատոսայ, սր ներէ եր-
կայնմասութեամբ ևւ հա-
ստացանէ անաչատութեամբ
(ՅՅ, 20—26) :

Յ. Եւ ստաք չսրք ձի-
թենսցն, սր ի խանորհ
կոյմն երկրի ձգտէին՝
երեւելալն երեք ստաք հա-
ստարակաւսք չափով, ևւ
այն տատել միաթիւ
պապովք, ևւ չսրսրպն ի
նստս՝ զսր կիսաչափ բոս
հասարակութեան երկցն ևւ
պակասասր բոս պապա-
րեբութեանն տեսեր, սրոց
չսրեցունց պատուքն վախաք
էին ևւ թատամբ ևւ բերքն
պակասք ևւ աննմանք քան
զայլ ստաքաւսիլ պատուս
ձիթենսցն : Արդ ամփոփեա
զանկնպրտութիւն մտաց
քոց ևւ լսր ևւ ստացիք
քեզ զսր ինչ սահմանեացն
Բարձրեալն. յայտհեալ
մինչեւ ի վախճան աչ-
խարհիս՝ երեք տասնե-
րեակք մտաց ևւ կէս տաս-
ներեկի համաստեայի ի
վերաց ամենայն աշխարհի.
մինչեւ յերեսումն պղծայն
անապատի, զսր Դանիէլ
մարդարէի տացեալ է
սարք հալւոյն, ևւ լինին
սոքա յայտնապէս թուով
ամք ՅԾ, բոս միազպղ
պապոց երկց ստացն ևւ
կիսայն (ՅՅ, 11—20) :

Այս համեմատութիւններէն յայտնապէս
կը տեսնուի, թէ Ա. Մեկնիչը ինչպէս Տե-
սիւքի նախորդ մտտերը, նայնպէս այս կրկին,

Տեսիլքին հարադրաւ հաստատմները մեկնած է վարդապետական—բարոյական տեսակէտով : Բ. Մեկնիչը կը փնտռէ մի եւ նոյն հաստատմներու մէջ մարդարկական դաշակաւ թխններ , եւ կը մեկնէ հրեշտակի բերնով ապապոյին տեղի տնկնալիք գէղքերը , աբիշ խօսքով կը մերձեցնէ Տեսիլքի տեղիքները արդէն տեղի ունեցած տնջքերու եւ գէղքերու : Ասկէ գլորին է հետեւցնել , թէ տնոր , Բ. Մեկնիչին զրչէն ներմուծուած են Տեսիլքին մէջ այն դաշակական հաստատմները , որոնք թէ ըստ բովանդակութեան եւ թէ ըստ լեզուին տնհարադրաւ են Տեսիլքի կտաւացումքին :

Այս Բ. Մեկնիչէն է Ա. Յ հաստատմին մէջ մուծուած «գնատոււմն — հաստատուէ» , զոր փոխադրեցի Բ. 2 : Իսկ Բ. 1 հաստատմին «Տեսիլքի վախճան է» ինձ կը թափ թէ կը պատկանի Ա. Մեկնիչին (Ա. 1) . փասն զի Տեսիլքին Ակգրնալիքը կ'աւարտէր տանայ տարակասի «արածթի սկտեղ» երեւմամբ , որուն վրայ պէտք է ենթադրել տնչուչա «հաւփարան» եւ «մաղաղաթ»ը , նշանակ քահանայութեան եւ տեսարանական քարոզութեան , որոնց մեկնութիւնը Ա. 1 համառօտուած է այժմ :

41 . Սկստալի վրայ տեսնուած «գանդ մի սակի բոլոր» , Բ. Խմբադրի յտեկումը կը համարիմ : Այս գանդը ըստ Բ. 2 . «նշանակէ . . . զթաղաւորութիւնն» . եւ որովհետեւ «ուչ այն սք էր որ զգունդն տնէր ի ձեռին» , կը մեկնուի թէ «լսեացէ մերձ ընդ մերձ թաղա-

տարաթիւն յապկէզ Արշակունեայ» : Եւ քիչ յետոյ ալ կ'ըսուի թէ վասն զի «յայտական երեւմամբ կայր զունդն», «ծանիր հաւատաւաւ, զի մերձ յերևումն պղծոյն անտղտալի զարձեալ յասնէ թաղաւոր յապկէզ Արշակունեայ» (34) :

Բոլորակ սակի զունդին խորհրդական նշանակութիւնը, որով «թաղաւորութիւնը» կ'իմացուի, կը յիշեցնէ ինձ Ստոյն Կալլիսթինէսի Ալեքսանդրի վարույս պատմութեան հետեւեալ տեղիքը. երբ Դարեհ Ալեքսանդրի մտնկական հասակը ծաղրելու համար ուղարկած էր անոր փակ եւ զնդակ, Ալեքսանդր իւր պատատիսանին մէջ կը գրէր. «Եւ զոր տառքեցերն փակ եւ զունդ եւ արկղիկ սակաւ, զու ինձ տառքեցեր զայս իրրեւ խաղ զիս տունելով. բայց ես զայս իրրեւ բարի նշանակ տուաւ ընկալայ... Չզունդզ զոր տառքեցեր, նշանակեցեր ինձ արեւ ըսլոր աշխարհիս, զի զնդածեւ <եւ> բոլորակ է աշխարհս»¹³ : Գունդի նմանութիւնը «զնդածեւ եւ բոլորակ աշխարհի» հետ եւ անոր խորհրդական նշա-

¹³ Այսպէս համաձայն Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Թ. 947, Թղ. 380 ձեռագրին. Վենեսիկի աղագիրն կը կարդայ. «Առաքեցեր ինձ ընծայս փակ եւ զունդ եւ արկղիկ սակաւ. զու ինձ զայս ետար... եւ զզունդս որ նշանակեցեր ինձ իրրեւ թէ աշխարհս հասեալ կալայց յիշխանութեան, քանզի... աշխարհս» (ԼՋ 53—54) : Յն. ւղ δὲ σφαῖρα ἐσημασθε μοι, ὧς τοῦ κόσμου περικρατήσω· σφαιροειδὴς γὰρ καὶ στρογγύλος ὑπάρχων ὁ κόσμος. Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes), vol. I. Recensio vetustra, ed. G. Kroll, Berlin 1926, p. 43.

նակաթիւնը աշխարհակալութեան կամ թա-
ղաւորութեան կ'երեւայ թէ չստ հին է : Կը
տեսնենք «սակի գունդին» գործածութիւնը
այս իմաստով նաեւ Հոսովմէական եւ Բիւզան-
դական կայսերաց գրամներու վրայ : Բ . Մեկ-
նիչը սակի գունդին ակեղերակալութեան կամ
թաղաւորութեան զաւգտարանիչ ըլլալը սղ-
ղակի Բիւզանդական¹⁴ գրամներէն առած է ,
թէ Աղեքսանդրի Պատմութեան հայերէն
թարգմանութենէն . կը մնայ խնդրական :

Այս Մեկնիչը հաւանօրէն Զ . — է . դարու
հեղինակ է , անիկա ապրած է ժամանակ մը ,
երբ Հայոց քով ընդունուած էր «Սուրբ Աս-
տուած» երիցս սրբառացութիւնը : Պարսկաց
մը , որ սա կանուի Զ . դար կը տանի զմեզ :
Տեսիլքին վերջաւորութեան կ'ըսուի թէ
մանկավն կոտարեալք եղեալ «զսուրբ Աս-
տուածն երզին» : Խօսքը «Սուրբ Աստուած ,
սուրբ եւ հօր , սուրբ եւ անմահ» երզին մա-
սին է : Յովհ . Դամասկացի եւ այլք միտրան
կը հաստատեն թէ Երզս առաջին անգամ
Պրոկղ հայրապետ մուծած ըլլաց Կ . Պալսոյ
Եկեղեցւոյ մէջ 446ին , տաթիւ այս թաւին տեղի
ունեցած երկրաշարժին : 451ին Քաղկեդոնի
Ժողովր վաւերացուց Երզիս հրապարակային
գործածութիւնը : 481ին Պետրոս Թափիւիչ Ան-
տիօքի պատրիարքը կցեց Երզիս «Որ խաչե-
ցար վասն մեր» յաւելումը . որ տաթիւ տուաւ
Զ . դարուն մեծամեծ վիճմանց ¹⁴ :

¹⁴ Dictionnaire de Théologie, par l'abbé Ber-
gier. t. IV, p. 618 (s. v. Trisagion).

Հայոց եկեղեցին որդեգրեց զայն Զ. զա-
րսւ տառօքն եկսին, միջնորդութեամբ Միա-
րնեայ Աստրինեայ: Երկու տառօքն յիշատա-
կութեան կը պատահիմ «Աստրեայ ուղղա-
փառայ» տա՛ներսէս Աշտարակեցի (548—557)
զրամ թղթին մէջ. «Էս ոյսպէս փառաբա-
նեմք. Սուրբ Աստուած, սուրբ Էս Հօր,
սուրբ Էս անմահ, որ խաչեցար փառն մեր,
պարմեայ մեզ» (Գիրք թղթայ, 53): Այս տա-
ղերը կը կրկնեն բառ տա բառ Ներսէս կաթու-
ղիկս իւր պատմութեանին մէջ (տնդ, 56) և
Արդիշայ Էղիսկոպտոս (տնդ, 69) և Յովհ. Գաբրիէլեցի իւր տա Ազատանս զրամ թղթին
մէջ (տնդ, 83): Է. զարսն ընդունում էր
այն որդէն հասարակայ պարթեաներս շար-
քին: Վրթանէս Քերցոյ իւր Պատմութեայ շա-
րից ժողովոյն զրսութեան մէջ (տնդ, էջ 123)
կը զրէ ոյսպէս. «նոյնպէս և երկուս որդա-
տայութեամբ Որ խաչեցար հրամայեցին մեզ
տակ տնդանդոյ յարձակ տաւրս տաւառս
և երեկորի. իսկ ի Յարսութեանն տաւառս
և երեք ժամս և երեկորի երկուս սուրբ Աս-
տուած, սուրբ Էս Հօր, սուրբ Էս անմահ որ
խաչեցար փառն մեր, պարմեա մեզ: Իսկ
բարսմք հանդերձ ընակչոք որոյ քաղաքին
սչ կային ի Նիկիական տաճանին և որդա-
ցան զհրաշաղի խառնումն և զանճառ միաւո-
րութիւնն... և փառն ոյնորիկ սչ ի հասառ
ինչ նորմեն և սչ ի որդատայութեանն Որ
խաչեցար տանն...»:

43. Ա. և Բ. Մեկնիչներս տարբերու-

թիւնը վեր հանելու համար ու շաղրաւ և հետեւեալ տեղիքն ալ, զոր տեսնէր արդէն վերադայ՝ յառաջ բերում իմաստութեան մէջ:

Տեսիլքին մէջ կ'ըստէր. «Տեսի տխուր բարձր շորեփկուսի, ծովագոյն սառնակերպ» (29): Ա. Մեկնիչը յառաջ բերած էր տեղիքս անվտանգ. «տխուր շորեփկուսի ծովագոյն սառնակերպ». իսկ Բ. Մեկնիչը վերածած էր զայն «երեւոյտ քեզ ծովագոյն սառնակման տեսիլ տխուր», որ «հշտնակեալ ցուցանէ զժողովն ալկոսմութեան աշխարհիս Հայոց»: «Ծովագոյն սառնակման» բառերը ներշնչած են իրեն երեսակայել ծով եւ ալկոսմութիւն. վտան զի չէ հասկցած «ծովագոյն սառնակերպ» բառերուն գոտական հշտնակութիւնը: Ծովագոյնն է հառ *θαρσὶς*. այսպէս Դան. Ժ. 6. «մարմինն նորա ծովագոյն (յն. *τὸ σῶμα αὐτοῦ ὥσπερ θαρσὶς*). իսկ Յովհ. Ոսկերեւանի Յովհաննու Մեկնութեան մէջ (էջ 113) կ'ըստի. «զծովագոյնն զժրտնին երկն երկն հարկանելոյ» (յն. *τῆς ἀλγοῦς γίδος τὸ ἄνθος*, այսինքն «զգոյնն (կամ զտղիկն ծիրանոյն». այլուր՝ նորադիւտ Բ. Մնաց. Բ. 7 տնինք «ծովագործ (կարգա՝ ծովագոյն) ծիրանոյն», որ սովորական արհեստին մէջ թարգմանուած է սլարգապէս «ծիրանի» համաձայն եօթանասնից յոյն բնագրին, որ բառուած է. *ἐν τῇ πορφύρεα*. Յոյն *θαρσὶς* ուրիշ տեղեր ստուգարծուած է «ակն թարչչի» կամ «ակն թարսոց» (հմմտ. Երեմ. ԺԹ. 2. Եղեկ. Ա. 16. Երդ Երդոյ, Ե. 14 եւն):

Ստանակերպն է ըստ Իմաստ . ԺԹ . 20 . «սէ-
հալէին գաւառակերպ զգիւրաճալ զապղ անու-
շակ կերակրոյն» = $\chi\rho\upsilon\sigma\tau\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\varsigma\epsilon\iota\omega\eta\varsigma$, «բիւրե-
ղակերպ» . իսկ $\chi\rho\upsilon\sigma\tau\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\varsigma$ թարգմանուած է
Եւայր , 10 «ստանալոյն» , որ սովորաբար
«տին վանեայ» կը հայայտուի . այսպէս Եղեկ .
Ա . 22 . իրրեւ գտնուի տկան վանի = $\omega\varsigma$ $\theta\rho\alpha\varsigma\epsilon\iota\varsigma$
 $\chi\rho\upsilon\sigma\tau\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\varsigma$. Ես . ՄԳ . 12 . զգրուես քո յա-
կանց վանեայ = $\tau\acute{\omicron}\varsigma$ $\pi\acute{\omicron}\lambda\alpha\varsigma$ $\sigma\omicron\upsilon$ $\lambda\acute{\epsilon}\theta\omicron\upsilon\varsigma$ $\chi\rho\upsilon$ -
 $\sigma\tau\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron\upsilon$ Եւ Բարսի վեցօրեայք , 50 . «վանակն
տսեն թէ ի ջուրց , որ պաղեալ խառանտն . . .
զալ ի կերպարանս տկանց պատուականայ» :

Ըստ այսմ «ծախալոյն ստանակերպն» է
հոս «բիւրեղակերպ յակինթը» . որմէ կաղ-
մուած է աթոսը :

44 . Այսպէս նաեւ թէ Տեսիլքի եւ Ա . եւ
Բ . Մեկնութիւններու հեղինակները տարրեր
անձինք են , կարելի է տեսնել հետեւեալ հա-
մեմատութիւններէն , ուր զգալի է լեզուի եւ
լրբանման զանազանութիւնը :

1 . բացառ փեղկ մի
ծածկաթի կառուցն .

2 . մերձ ի սուրբ խոր-
հարցն

3 . ծառ մի ձիթենի . . .
պաղաղից . . . որոյ բերն էր
բազմապտուղ եւ տեսիլն
. . . սքանչելի .

4 . երեք ստոք մխալալիք
Եւ հասարակապտուղք ե-
րեւելին

1 . երայ գաւառն ինչ
կառուցն .

2 . հուպ առ աէրունա-
կան խորհարցն

3 . երեսուն քեղ սքան-
չելատեսիլ ձիթենոյն . . .
բազմապտուղ պաղաղից . . .
զձիթենին լիապտուղ . . .

4 . երեսերմի երեք ստոք
հասարակապտուղ չափով .
եւ այն ստուէլ մխալալ
պտուղք .

5. Եւ չորրորդ ի նոցանէ
որպէս կիտարածին Եւ
նուագապտույ ըստ երկայ-
նաչափութեան երկոյն երե-
ւէր :

6. Եւ պատուգ չորե-
ցանց ստապն ոչինչ բնաւ
էին նմանք Եւ կամ հաւա-
սորք պտղաբերութեան
պտղաբայծ ատուութեանն
այլոց պտղոցն ձիթենոյն,
այլ նուագք տառակ թաւով
եւ վտիւմ տառաթիւամբ,
որպէս թէ ծնկեալք էին :

7. Գրեալ ի սկզբանն
կարգս ինչ սակաւ ոսկե-
տեսիլ զբով... Եւ ի միջոյ
կազման մոպաղաթին...
այլ կարգք ինչ եղծեալք
ջնջաղբք... :

8. Եւ հուսկ յեզր մա-
ղաղաթին... տեսանէ ի այլ
եւս կարգ մի եւ կէս կար-
գի՝ զրեալ սակեղբր զբով
տառակ սփանչելապէս, ըստ
տեսոյ տաղին կարգացն
զրեւոյ ի սկզբան մոպա-
ղաթին... :

9. Կային շուրջ զծնո-
տիւք սկտեղն անթիւ բաղ-
մութիւնք աղայոց... զէմք
ամենեցուն ի սորք սե-
ղանն հոյէին՝ չղարձու-
ցեալ բնաւ ուրեք գաչս
իւրեանց ի խորհրդայն փըր-
կութեան :

5. չորրորդն ի նոսա,
զոր կիտաչափ ըստ հասա-
րակութեան երկոյն Եւ պո-
կասաւոր ըստ պտղաբե-
րութեանն տեսեր... :

6. Որոց չորեցանց
պատուգն վտիւք էին Եւ
քառամբ. Եւ բերքն պա-
կում Եւ աննմանք քան զայլ
ատուաւեսիլ պտուղս ձի-
թենոյն... Տեսեր զպատուս
ստապն քառամս Եւ ծրն-
կեալս Եւ ոչինչ բնաւ
նմանս այլ պտղոցն... :

7. Գրեալ ի սկզբանն
կարգս ինչ ոսկեղէն զբով
... ի միջոյ կազմն մա-
ղաղաթին... կարգք ինչ
խանգաւեալք Եւ ջնջա-
ղբք... :

8. Եւ այլ կարգն Եւ
միւս եւս կէս կարգին,
... զրեալ սքանչելապէս
սակի զբով ի ոտորին եզեր
մոպաղաթին... ծանոց
զայս... սքանչելատեսիլ
սակեղբր կարգովն Եւ կար-
գակիսումն... :

9. շուրջ կաւով ի վե-
րայ արծաթի սկտեղն...
տեսեր շուրջ գաւառաւ-
ծային սեղանովն պարելով
զաղայոն, չկայելով բնաւ ի
սայքամումն սնառի հե-
թանոսական պաշտամանն :

45. Ուշադրութեամբ կարդալով Տեսիլքիս Բ. խմբադրութիւնն եւ անոր Մեկնութիւնը, կը թափ ինձ թէ նախնարար իրբեւ Տեսանող նկատի տանաւ ինչ որ Դանիէլ տարի Քրիստոսկապոս, յիշած Փառասեայ Բիւզանդեայ հետեւեալ տեղիքին վրայ, զոր յատուց կը բերեմ իր կարեւոր մասերու մէջ.

«Արդ միաժողով եղեալ մեծամեծ նախարարացն եւ ի մի վայր եկեալք՝ խորհարկս¹⁵ խորհեցան, հաւանեցուցին զթագաւորն ամէկ զձեռանին զԴանիէլ յիւրեանց բանակն, զի ամցեն կացուսցեն զնա իւրեանց զլս ի տաճնարդ, զի նապի նա յաթան հայրապետական: . . . Եւ իրբեւ մասնէր տաճի թաղաւորին Տիրանայ քրիստոսկապոսն մեծն Դանիէլ, անդէն ի ձեռն տանայր զկշտամբութիւն յանդիմանութեանն: Ակեալ խօսել. <եւ> յատուց մատուցեալ սակր եթէ Ընդէ՞ր մատուցարաք զսք զԱստուած զարարիչն ձեր . . . զձեր քարոյն եւ զհրաւիրակն, զառաքեալն, առ ձեզ եկեալն սղանէք. . . զի թէպէտ եւ զսք առ ձերում անմասնութեանն արտադան սղլին խորհրդոյն հաղորդեցայք՝ Հրէից . . . սոյնպէս եւ զսք բոտ նոցին օրինակի կատարեցէք: Արդ վասն այսչափ ստույթեանց ձերաց եւ սղծութեանց բարձցէ Տէր զքաղաւորութիւն ձեր ի ձէնք. բարձցէ եւ զգահաւայութիւն ի ձէնք: Յրաւաջիւր եւ բաժանեալք. եւ զրաւացին սահմանք ձեր

¹⁵ Տղ. խորհարկք.

որպէս եւ Բորայէլ . եւ անտէրունչք | եւ ան-
խնայ | եւ անխնամք լիջիք . եւ լիջիք պաք իրբեւ
զխաչինս ¹⁶ զի ոչ պապէ նայաւ հովիւ | ք | . . . :
Այլ զի կոչեցէք զիս երանել պալ տա ձեզ ,
զա յա ամենայն կամէիք լսել պաք յինէն : Եթէ
իմ չէր պապ ամենայն պատմաւ ձեզ , սակայն
այս ամենայն լինելոյ էր ձեզ վտան սպանման
արդարայն մեծին մանպանն Յասկանն տա-
քինս այն տաջնորդին ձերայ . որ էր ի տանէն
պատկին Գրիգորայ . զի այս ամենայն լինե-
լոյ է ձեզ . զի այսպէս եցոյց ինձ Տէր : Այլ զի
յգեցէքդ տա իս , եթէ եկ կայ մեզ պալս եւ
տաջնորդ . զիս րդ լինիցիմ տաջնորդ այնա-
ցիկ , որք ոչ պատնայցեն զինի Տեառն . . . Զայս
բանս խօսեցաւ . սուրբ ձերանին Դանիէլ քո-
րեպիսկոպոսն տաջի թապաւորին Տիրանայ
եւ տաջի իշխանայն , պետայն եւ ամենայն
գօրայն : Եւ մինչ զեւ խօսէր նա պայս ամե-
նայն՝ հիացեալ զարմացեալ թապաւորն միտ
զնկալ լսաւ եւ եթ կայր ¹⁷ » :

46 . Դանիէլ իւր խօսքերը Տիրանի հա-
ցին է սպարած . կը պատմէ արքայական տան
իրեն ելած յայտնութիւնը ապագայի մա-
սին . իր Տեպեան մեկնիչը ինքն է եւ համար-
ձակ կը սպանայ արքային : Այսպէս նաեւ
Սահակի Տեպեան Բ . խմբադրութեան մէջ
հրէշատկը նկատի առնի յապկատէս Արշակունի

¹⁶ Տպ . զխաչինք :

¹⁷ Փ . Բիւզ . Գ . 14 (էջ 33—36 տպ . Պատկ .) :

տունն է և երկրորդ արար միայն Գրիգորի տունը . բոլոր այստեղ կը խօսի . «Լուսաղէ մերձ ընդ մերձ թաղաւորութիւն յազգէն Արշակունեաց է քահանայութիւն ի ցեղէ արժանաւոր քահանայատէսին Գրիգորի» (34) . «Կարձեալ յասնէ թաղաւոր յազգէն Արշակունեաց է նորոյի արքուն հայրապետութեան ի շառաւելէ սրբայն Գրիգորի» (34) : Անդամ մը նաեւ . «յազգէ նախարարացոյ Հայոց» (35) : Ուստի երկիցս «յազգէն Արշակունեաց», ի զի մարտը յազգէ, մինչ երբ խօսքը Գրիգորի տան մասին կ'ըլլայ, կ'ըստի տնորոշարար . «Ի ցեղէ . . . Գրիգորի» . «սրբ ի գաւաղէ երանելոյն Գրիգորի յաջորդեցեն արժանապէս գաւթոն քահանայատէսութեան» (34) . «նաեւ լոց են քահանայատէար տմանք յարքուն սրբայն Գրիգորի» (34) . «նորոյի արքուն հայրապետութեան ի շառաւելէ Գրիգորի» (34) . «նաեւ քահանայատէար արդար ի ցեղէ սրբայն Գրիգորի» (35) . «միւս է զառաւել նարին յաջորդեալ գաւթոն քահանայատէսութեան» (35) : Կը սպասուէր, որ Հրեշտակը, որ Ս . Սահակին հետ կը խօսէր, ըսէր . «գաթաղ», «Ի զառաւել», «Ի շառաւել», «Ի ցեղէ» եւն :

Արատայայտութեան այս ձեւը կը փոխէ Հրեշտակը միայն Մեկնութեան վերջաւորութեան . «տէս յարդանդէ զառաւելից, որ տառաքիւյ յարարչէն» (35) . «ծանոց քեզ . . . սրբէս» <է> ճշմարիտ նախնայն քում՝ տան Աս-

ստուծոյ Ս. Գրիգորի¹⁸» . ուր յայտնապէս
Յասիկի գէմքը կը ցցուի :

47. Արդեամբք ալ Դանիէլի Տեպեանն հետ
հիստուած է նաեւ Ս. Յասիկի Տեպլը , զոր
գտած է խմբադիրը նոյնպէս Փ. Բիւզանդեայ
Պատմութեան մէջ (Գ. 5 . էջ 11—12 Պատկ.) :

Մինչ Դանիէլ սասրի իւր Տեպեանն մէջ
Հայաստանի քաղաքական ապապան նկատի
ունի , Ս. Յասիկ կ'ընդունի իւր Տեպեանն մէջ
հայ Եկեղեցւոյ ապապայի մասին յայտնու-
թիւններ : Փ. Բիւզանդեայ Պատմութեան մէջ
կը կարդանք . «Մինչ նա (Յասիկ) հապաղալ
վասն իւր < ոյ > ծննդոյ փնտցելոյ գատակոյ
(սոյ . գատակին . սյսինքն՝ Պատպոյ եւ Աթա-
նայինեայ) . եւ վասն սյսսրիկ հապաղալ կայր
յապօթս սա Տէր . եւ երեւեցաւ նմա հրեշտակ
Տեանն ի տեսլանն եւ սոյ ցնա . Յասիկ
որդի Գրիգորի , մի երկնչիւր . զի լուսա Տէր
ապօթից քոյ . եւ ահա ծնցին ի քոյ գատա-
կայոյ այլ գատակք . զի լիցին¹⁹ փոքա ի լու-
սաւորութիւն գիտութեան եւ ազրիւրք հո-
գեւոր իմաստութեան Հայաստան աշխարհիս :

¹⁸ Համեմատել սյս տեղիքը Տեպեանն Յասաջարու-
նին հետ , ուր կ'ըսուի . « ձեռացս զքեզ քսա օրինակի
նախնւոյն քո քորեպաշտի սրբոյն Գրիգորի » (27) :
Հրեշտակը կ'անհնարելէ հոս Գրիգորի Տեպլէքը , զոր աշտի
ստաջ տնեցած է Տեպլէքին խմբադիրը :

¹⁹ Տպ . « ծնցի . . . գատակ . . . զի լիցի . . . ապ-
րիւր . . . » : Խօսքը Յասեանն որդւոյ Պատկի եւ Աթանա-
զինէսի մասին է . սրանց շատախօսէն պիտի ծնին ներ-
սէս : Այսպէս յայնակի կը պահանջէ տեղիքս յետապոյ
պարբերութիւնը , թէ եւ ներսիսի անձին կը հայի տմ-
բազմութիւնը . լսելեայն տկնարկուած էն նաեւ Սահակ
եւ Մաշտոց :

Եւ ի օրհանգիստէ քղիւնացեն շնորհք պատուիրա-
նայն Աստուծոյ եւ խաղաղութիւն բազում եւ
չինութիւն եւ հաստատութիւն բազում եկե-
ղեցեաց ի Տեառնէ օրհնա տայի, բազում յաղ-
թութեամբ եւ մեծաւ զօրութեամբ, եւ բա-
զում մոլ<որ>եալք պարծցին ի ճանապարհս
ձգմարտութեան, որով եւ Քրիստոս բազում
լիզաւօք վաստաւրեացի նաքօք, որք սինք եկե-
ղեցեաց լինիցին եւ մատակարարք բանին կե-
նաց, եւ չիմանք հաւատաց, պաշտօնեաց
Քրիստոսի... : Եւ բազում տանկք պաշա-
րեք եւ չայեկանք եւ օգտակարք ի հոգեւոր
գրախտին ի նոցա մշակութեանն աջոյն անկեա-
ցին եւ բնկալցին զօրհնութիւն յԱստուծոյ :
Իսկ որք ոչն կամիցին անկել նաքօք եւ ի նոյն
հոգեւոր ցօղոյն զխաղթենէ ըմպել՝ խոտան
դառնիցին մերկեալք յանկժա, եւ վաղձան
նոցա լիցի պարսմն հրոյն : Բազում անդամ
վասն Տեառն լինիցին նաքա ի հեռ եւ ի նա-
խանձ [յ]անարժանացն, այլ կացցեն ի հա-
ւատս անշարժ իրբեւ զվէմ եւ յաղթեցեն
նոցա համբերութեամբ բազմա : — Եւ յետ
նոցա թաղաւրեացէ աստութիւն յապարտան,
յանձնատէր, յարժաթատէր, ի մատխար, յան-
պատապարան, յանպիտան, ի սուտակ եւ ի
բանատրկաւ մարդկանէ, եւ ապա եթէ ոք
դոցի՝ որ եւ արտացէ անեղ զսխա հաստա-
տութեան հաւատաց, հաղիւ հաղիւ : Եւ զոյ-
ամենայն լուեալ մանուկն Յուսիկ ի հրեշ-
տակէն՝ մխիթարութեամբ մեծաւ պահանայ

դՏեառնէ Աստուծոյ, որ արժանի արար զհա-
պտալիս յայտնաթեան պատասխանսնսն» :

Ս. Յասիկի Տեախքը կ'ընդգրկէ մասա-
ւորապէս 360—385 չրջանը, երբ Ներսէս Մեծ
կ'ընտրուի Հայոց Հայրապետ, և անոր մա-
հալիսն վերջը կու գան անարժան տխուսա-
կայիսեր :

Յասիկան և Դանիէլի Տեախքներու հի-
ման վրայ դարդացած է Բ. խմբադրութիւնը :

48. Բոս Բ. խմբադրութեան կ'ենթադրէ
Տեախք պաշտօնաթեանց լրանալուն համար
չորս ժամանակամիջոց, այս ինքն $1 + 1 +$
 $1 + \frac{1}{2}$: Այս ժամանակամիջոցները արաւոյոյ-
սուած է Տեախան մէջ պապէս :

Զիթենին ունի չորս ստա, տանցմէ երեքը
ձմիաչափք և հա<ւա>սարա|կա|պատուգր
երեւէին և չորրորդն |ի նոցանէ| սրպէս կի-
սարածին |և նուապապատու| բոս երկայնա-
չափաթեան երկոյն |երեւէին|» : Այս երեւոյթը
կը բացատրէ հրեշտակը պապէս. «երեք ստա-
ներեակք տմոց և կէս տասներեկին համա-
ստանայի(ն) ի վերայ տմենոյն աշխարհի
մինչև յերեսումն պղծոյն անապատի, զոր
Դանիէլ մարդարէի տապեալ է սուրբ Հոյ-
ւոյն, և լինին սքա յայտնապէս թուով տմք
ՅԾ, բոս միապոյգ պապոց երկոյ ստանոյն և
կիսոյն» (33) :

Այս 350 տարիներու ծաղման մասին թուոյ-
լով խօսիլ յետոյ, նկատենք այժմ այն անց-
քերը, որոնք տեղի պիտի ունենան այս չորս
ժամանակամիջոցներու մէջ : Այս մասին ու-

նինք ուրիշ հաստատած մը Տեղան մէջ, այն է «Մագապարին հաստատածն» , ուր գրուած են իւրաքանչիւր ժամանակամիջոցին ղէպ-
քերը , զորոնք հրեշտակը կը բացատրէ այս-
պէս .

Ա. Միջոց կամ Տասներեակ . «Մագապարն
հաստատածն ուր ցուցաւ քեզ զբեալ ի
սկզբանն կարգս ինչ ոսկեպէն զբալ՝ զձեռ-
նապարս իսն արանց սրբոց եցոյց քեզ շնորհօք
Հագույնն սրբոց . սրբ ի գառակէ երանելոյն
Գրիգորի յաջորդեսցեն որժանապէս յարող
բռնանայապետութեան . նոքա են սրբ ըն-
տիրք²⁰ , զբեալք ոսկեռեսիլ զբալ ի դպրու-
թիսն կենաց» :

Նկատի ունի Տեսիլը .

Փասներսէ	{	350—373 .
Շահակ եւ		
Ներսէս Մեծ		

Բ. Միջոց կամ Տասներեակ . «Եւ զի երե-
ւեցան ի միջոյ կողմն մագապարին՝ հետի յոս-
կեզիր կարգացն՝ կարգք ինչ խանգարեալք եւ
ջնջազիրք , զիտեա՛ , զի նոռելոց են բռնա-
նայապետք տմանք յարող սրբոյն Գրիգորի ,
սրբ ոչ ըստ հրամանի սրբոց տոմեւոցն եւ
ոչ ըստ կոնսնի տարբ ժողովոյն ՅԺԸիցն լի-
նին ձեռնադրեալք յերկնաւոր պատիւ . այլ
ըստ փառաց աշխարհիս ձգտին ի պատիւն
յանդգնութեամբ . սրբ են որժաքատէրք ա-

²⁰ Հմմտ. Յատիկի Տեսիլքը (§ 47) :

սաւել քան աստուծաւք²⁰ : Եւ վասն զի խոտան է քանանայաւք խնն եւ ոչ լոտ հանայից Քարձրելոյն՝ ջնջեալ եմ նոքա ի դպրութենէ երկնից բարութեանն . . . » :

Յօսքը հեռուեալ կաթողիկոսներու մասին է , որոնք Աղբիւսնոսի տնէն էին եւ չունէին Կեսարիոյ մետրոպոլիտն ձեռնադրութիւնը , ուստի եւ խաթանոսած էր տնոնց իշխանութիւնը կաթողիկոսի ձեռնադրելու (« խոտան է քանանայաւք խնն » . հմմտ . Փ . Բիւդ . Ե . 29 , 2 . 2—4) .

Յասրկ Բ .

Ձուէն

Շահակ

Ասորիւրակէս

373—385 .

Գ . եւ Դ . Միջոց կրամ « Տառներեակ եւ կէս Տառներեկին » : « Եւ այլ կարգն եւ միւս եւս կէս կարգին որ երեսեցաւ քեզ գրեալ սքանչելապէս ստիկ գրով ի ստորին եզեր մագաղաքին . ծանկը հառաւառ , զի մերձ յերեսամն պղծոյն անապատի դարձեալ յառնէ քաղաքս յազգէդ Արշակունեաց եւ նորոգիւքս . հայրապետութեան ի շառաւելէ սրբոյն Գրիգորի : . . . ²¹ | Եւ ի ժամանակս գոռոգացելոյ քշնամուցն արդարութեան նախ քան հանապազեալ ասաջիւնն՝ կառարէ զառաքիսը կրեալ նզնաւք ինն բազումս ի սուսա-

²¹ Այս հաստատմն տարողջութեամբ Գ . խմբողրէն է :

ուսեցից իշխանին կուսանան, եւ վախճանի խաղաղական հանգստիս եւ սչ արով : Եւ միւս զաւակ նորին յաջորդեալ զարսո Բախանայաւ պետութեանն՝ բազում եւ ազգի ազգի համբերեալ Բերանաց եւ զանկց . սովոյ եւ հալածանաց եւ դատն նեղութեան՝ ժամանակս բազումս՝ յանօրէն իշխանին դանակացն՝ արով լնկալցի զվնիս մալախյաութեանն» | (35) :

Կ'անկորկուին Գ. Սահակ 386—438 :

| Դ. Յովսէփ 439—453 | :

Այսպէս Տեսիլքը կ'ենթադրէր երեք ժամանակամիջոց լիաթիս եւ միաշափ եւ կէս ժամանակամիջոցի , որոնք կը կոչուին «ստաներեակ» : «Տաներեակ» այս տեղ արտայայտութեան ձեւ մըն է , որ կ'ամփոփէ իւր մէջ 30 տարիներու զամարում . բոտ այսմ

$$3 \times 30 = 15 = 105$$

Դանիէլի մահէն (ստիսրական հաշուով + 348) մինչեւ 453 , երբ հռոմէականացաւ Յովսէփ , ճշգիւ 105 տարի կ'ընէ :

Տեսիլքն եւ անոր Մեկնութիւնը այս բաժանեղականութեամբ կը կազմէր Բ. խմբադրութեան էական ծառայը : Կը կատարած իմ աւելոյն , թէ Սահակի եւ Ս. Յովսէփի մասին զուգակրում ժանրամանկութիւնները հարադատ ըլլան Բ. խմբադրութեան : Ինձ կը թուի թէ այս քառականի վաւերացմի մէջ տանում հաստատը բոնի յատկութեամ մըն է Գ. խմբադրէն (տե՛ս վարը) : Կը համարիմ թէ Բ.

խմբադրութեան մէջ այս վերջին $1\frac{1}{2}$ Միջոցը
կ'ամփոփէր միայն Ս. Սահակի կաթողիկո-
սութեան երկար՝ 65 տարիները այսպէս .

Ա. Միջոց՝ 25 տարի .

Բ. » 25 »

Գ. » 25 »

Դ. » 13 »

Ստացուած 88 տարիները գումարելով
350 տարոյն վրայ , որ մեր երակէան էր , կը
հասնինք 438 տարւոյն , որ Ս. Սահակի մա-
հաւան տարին է : Այս գէպին խափու կա-
պուկաւ չէ ճշգրիտ ժամանակադրութեան :

Գ. խմբադրութիւն :

49. Երրորդ խմբադիրը կը ձգտի Տեախքս
ներկայացնել իբրեւ Մեծին Սահակի եղած
յայտնութիւն : Իրեն ալ ծանօթ եղած են
Յուսկան եւ Դանիէլի Տեախքները . անոնց
յառակապձի վրայ ձեւած է իւր խմբադրու-
թիւնը : Տեպեան Սահակի վերադրումը հաջ-
կապած է խմբադիրը Բ. խմբադրութեան
ժամանակամիջոցները 50 տարւով յառաջ մղել
եւ իր կարդին մարդարէութեանց ծիրը ընդ-
լայնել :

Նկատի առնելով այժմ այս՝ Յուսկան եւ
Դանիէլի Տեախքներու վրայ դարդացած «Սա-
հակայ» Տեախքը , հետեւեալ համեմատական
պատկերը կը ստանանք .

ա. Յուսիկ մատխարհ է ա. Սահակ մատխարհ է
իւր գաւակներու մասին , Գրիգորի տան յաջորդու-
վաւնդի անոնք չունին սէր թեան մասին , վաւնդի
եկեղեցական կոչման : չունի ինքը արու գաւակ :

բ. Աստուծոյ հրեշտակը
ի Տեւեան կը քաջալերէ
զՅուսիկ, ականարկելով ա-
նոր թոստն Ներսիսի պայ-
ծաս գործերու մասին :

գ. Յուսիկ կը վախճանի :

դ. Նախարարները զԴա-
նիէլ կը հրաւիրեն յաթոս :

ե. Դանիէլ կը յանդի-
մանէ զԹադաւարը :

զ. Տիրասպան Հրէից կը
նսմանցնէ :

է. Յանձն չ'առնէր ա-
ռաջարկը Դանիէլ :

ը. Դանիէլ ըստ Տեա-
ւեան կը զուգակէ ապա-
դան :

բ. Թադաւարը, նախա-
րարք եւն կը ըսեն. կը
հիւանան :

ժ. Դանիէլ կը սպանուի
ի ծերութեան :

բ. Աստուծոյ հրեշտակը
ի Տեւեան կը խրախուսէ
զՍահակ, յայտնելով թէ
իր թոսներէն պիտի ելլեն
ընտիր անձինք, որոնք
պիտի փառասուրեն իրենց
գործերով զԱստուած :

գ. Շմուէլ կը վախճանի :

դ. Նախարարները կը
խնդրեն, որ Սահակ բազ-
մի միւսանդամ հայրապե-
տական աթոռի վրայ :

ե. Սահակ կը յանդի-
մանէ նախարարները :

զ. Սահակ զանոնք աի-
րանենդ, տիրասպան եւ
մասնիչ կ'անուանէ :

է. կը հրաժարի Սահակ :

ը. Սահակ կը պատմէ
Տեսիլքը :

բ. Նախարարք կը ըսեն,
կը զարհուրին :

ժ. Սահակ կը վախճանի
ի ծերութեան :

Այս համեմատութիւնը կը բառնայ ամէն
կատկած նկատմամբ Գ. խմբադրութեան
յոտաջապայութեան : Այս 10 կէտերը ներկայ
բնադրին հիմնական մասերն են, յատկապէս
անոր կցուած Յոտաջարանին եւ Վերջարա-
նին :

50. Տեւիլքին այս կերպարանքը տալով
ստացած է ժամանակամիջոցներու բաժա-
նումը այսպիսի պատկեր մը .

Ա. Միջոց 400—427 Սահակ՝ կաթողիկոս .

Բ. „ 428—438 Հակոտակաթոռ կաթո-
ղիկոսք .

Գ. „ 439—453 Յովսէփ կաթողիկոս ,
Վարդանեանք եւ Ղե-
ւանդեանք .

Դ. „ 453—485 Խոստովանողք , Վահա-
նեանք :

Ա.—Գ. Միջոցք խոսացած են հետեւեալ
հաստատմին մէջ .

«Եւ այլ կարգն եւ միւս եւս կէս կար-
գին , որ երեւցաւ քեզ գրեալ սքանչելապէս
ոսկի գրով ի ստորին եղեր մազապաթին :
Ծանիր հաւատաւաւ զի մերձ յերեւոմն սղը-
ծոյն անապատի գործեալ յտանէ թաղաւոր
յաղպէզ Արշակունեաց եւ նորայի աթոռ հայ-
րապետութեան ի շատաւել սրբոյն Գրիգորի :
Եւ վասն զի ոչ էին արեւմարիեալք եւ ըն-
կեցեալք (Արշակունիք եւ Տունն Գրիգորի)
յերկիր ի կոխումն . այլ յայտաւան երեւմաբ
կայր գունդն եւ ծալեալ պատուականու-
քեամբ ցուցաւ նախաբան : Որ եւս առաւել
հաստատապէս ցուցաւ քեզ եւ ծանոյց զայս
վերին ազդեցութիւնն սքանչելատեսիլ ոսկե-
գիր կարգովն եւ կարգակիսաւն , որ ի ժամա-
նակս գոռոգացելոյ քշնամւոյն արդարու .

լուքեան նստի²² քահանայապետ ուրդար, ի ցեղէն որպէս Գրիգորի: Եւ քահանայացեալ առաջինն կատարէ զաւուրս իւր կրեալ նզնուքիւնս բազումս ի սուտ առաքելոց իշխանին կորստեան. եւ վախճանի խաղաղական հանգստիւ եւ ոչ սրով: Եւ միւս եւս զսակնորին յաջորդեալ զաքոռ քահանայապետութեան՝ բազում եւ ազգի ազգի համբերեալ քեանաց եւ զանից, սովոյ եւ հալածանաց եւ դառն նեղութեան ժամանակս բազումս՝ յաւօրէն իշխանին դահնացն սրով ընկալցի զվնիւ մարտիրոսութեան: Այն զի ցուցաւ քեզ ի կարգին մասն մի ի գրելոցն կտրմբապետով՝ ստուգեալ հաւատարմութեամբ դաւանեաց զկատարումն մարտիրոսութեանն, որ դիպելոց է սրբոցն (34—35):

Ամբողջ այս ընդգծուած հատուածը Գ. խմբագրէն է: Թոյլ է հոս քերականութիւնը եւ անկապ են նախադասութիւնները: Մեկնիչը նկատի ունի հոս Ս. Սահակը, Ս. Յովսէփն եւ Ղեւոնդեան քահանայք: Նա զիտէ թէ Ս. Սահակ «կրած է ճշմութիւնս բողոքմս ի սուտ առաքելոց իշխանին կորստեան», այս ինքն Վստմ թողաւորի հրամանաւ զահագուրկ եղած է եւ եկած են անոր փոխարէն «սուտ առաքելք», այս ինքն Սուրմակ, Բրքիչոյ եւ Շահակ: Այս պարտականցոյց կու տայ թէ խմբագիրը կամ նոյն է Ղ. Փարպեցւոյ վերագրուած Ա. Դրուտղի

²² Կը սպասուէր հոս «նոսրին քահանայապետք արդարք»:

կարկառաւորին հետ եւ կամ կարգապահ է այս Գրուարը, ուր տառջին անգամ թխուած է Սահակայ գահադրեալութեան զրոյցը: Ինձ կը թուի թէ այս զրոյցը ծնած եւ գործադրած է Յոսիան Տեալքի հիման վրայ: Յոսիկ կը տեսնէր ի մասին Ս. Ներսիսի. «Բազում անգամ վասն Տեաան լինիցին նաքա ի հետ եւ ի նախանձ անարժանացն, այլ կապցեն ի հաւատա անշարժ իրբեւ զվէճ եւ յազմեացեն նայա համբերութեամբ բազմաւ: Եւ յետ նուցա թաղաւորեացէ ստութիւն յաղարատան, յանձնատէր, յարժաթատէր . . . յանպիտան, ի սուտակ եւ ի բանտարկաւ մարդկանէ» (§ 47): Տեալեան այս տեղիքը մերձեցում է Ս. Սահակի եւ հետքուած են հակառակաթիւ կաթողիկոսներու՝ Սուրմակի, Բրքիչոյի եւ Շահակի գէմքերը: Այս կէտին վրայ ուրիշ տեղ խօսելու տալիք պիտի ունենամ:

Ամբողջ հաստատմին բանի յաւելումը ըլլալը կը տեսնուի նաեւ յաջորդ պարբերութենէն: Կ'ըսուի թէ «նստի քահանայապետարդար ի ցեղէն սրբայն Գրիգորի. եւ քահանայապետը ստաճինն . . . եւ միւս եւս գտակ նորին յաջորդեալ զաթա քահանայապետութեանն»: Ինչ տղերսով են հոս «ստաճինն» եւ «միւս եւս գտակ»: Եթէ «նստի քահանայապետարդար ի ցեղէն Ս. Գրիգորի», այդ քահանայապետը չէր կրնար յանկարծ երկու գէմք պղենալ՝ ըլլալու համար «ստաճինն . . . եւ միւս եւս գտակ»: Ս. Յովսէփ «ի ցեղէն Ս. Գրիգորի» չէր եւ ոչ ոյ «միւս եւս գտակ»

Սահակայ²³ : Թերեւս հոս «զաւակ» աշակերտ իմաստով տանուած է . այս զէպօքին պիտի սպասուէր , որ յիշուէին նաեւ Գիւտ եւ Յովհաննէս Մանգաղուանի : Ի՞նչ նպատակ ունէր Յովսէփի տալնթեր՝ Ղեւոնդեանց քահանայից նահատակութեան յիշատակութիւնը :

Տեսիլքի բնագիրը , ըստ խորագրին , գրուած էր կարմրապէղով իրրեւ «բան Հօր» , եւ Մեկնութիւնը սեւապէղով իրրեւ «բան Հրեշտակին» : Այս դանազանութիւնը զոյնբու եթէ հնադէպ օրինակին , ենթադրենք թէ խմբագրութեան , կը պատկանէր , բնութեանցս թիւրիմացութիւն պիտի պատճառէր թէ Տեսիլքին եւ թէ Մեկնութեան մէջ տուրք . «Այն զի ցուցաւ քեզ ի կարգին մասն մի ի զրեւոյն կարմրապէղով . . . զաւանեաց պատարտման մարտիրոսութեանն» : Նաեւ հոս Գ . խմբագրին ձեռքը կը նշմարուի :

Ինչպէս առ հասարակ մեկնութիւնս լոնադրօտիկ է , նոյնպէս թոյլ է նախադասութիւնը , թէ հոս , թէ վերադոյն եւ թէ քիչ յետոյ :

Ճ1 . Մեկնիչը կը գաւազակէր թէ «մերձ յերեսունն ողջոյն անապատի պարձեալ յատնէ թաղաւոր յապկի Արշակունեաց եւ նորայի աթոռ հայրապետութեան ի շտուակէ Ս . Գրիգորի» : Հայրապետը Ս . Սահակ է , որ 386ին բարձրացաւ հայրապետական աթոռի վրայ

²³ Անդրապարձութիւն մը Յուսիկի Տեսիլքին «եւ տեսնոցի ի քոյ պատկապոյ այլ պատկ» պարբերութեան :

ըստ ուղիղ ժամանակագրութեան : Այս միջոցին բաժնուած էր Հայաստան . Արշակունի տանը յանձինս Արշակ-Վաղարշակի դադրած . իսկ Սասրավի իշխանութիւնը չեղաքայտած , ճշդապէս անոր սակաւամեայ դաճակաւութենէն ետքը դաճր թափուր մնացած : Ուստի հաս «սիւղծն Անապատի» Շապուհ Գ . կամ Յաղկերս Ա . է : Իրօք ալ Յաղկերսի թաղաւորութեան առաջին տարիներուն , իբր 401ին բարձրացաւ արշակունի դաճին վրայ Վասմաշապուհ , իբր 10ամեայ թափաւորութենէ ետքը : Տեսիլքը չի գիտեր Վասմաշապուհի մահուան յաջորդած 10ամեայ դատարկութիւնն դաճին եւ Արատչակի դաճակաւութիւնն եւ անոր մահէն ետքը արշակունի հարստութեան ի սղտաբարձումը . թէպէտ ծանօթ են անոր Սահակի մահը , Յափէփի կաթաղիկսի նահապետութիւնը , նաեւ Վարդանեանց եւ Վահանեանց նահապետներն եւ խոստովանողները : Այստեղ կը տեսնենք նոր չօչափելի կէտ մ'ալ , Բ . եւ Գ . խմբադիրներու հետքերը դանապանելու համար : Բ . խմբադիրը իրեն սահմանընարած էր մինչեւ Ս . Սահակի աթոռակաւութիւնը եւ Վասմաշապուհի դաճակաւութիւնը : Անիկա ոչ Սահակի մահն եւ ոչ ալ Արշակունի տան կարծանումը չօչափած է :

52. Հրեշտակը , որ կը մեկնէր Տեսիլք , մինչեւ այժմ Տեսլեան խօսքերը չէր մերձեցուցած Սահակի տնձին : Շարունակութեան մէջ , որ Սահակի թոռներն նկատի կ'առնուին , տեղի բացայայտ են իր խօսքերը , դա-

բոնք Սահակ բառ առ բառ յանձնած է մա-
ղաղաթի.

«Եւ որ երեւեցան քեզ բազմութիւնք
տղայոց շուրջ կալով ի վերայ արծաթի
սկտեղն, զուարթացիր ցնծալից ուրախու-
թեամբ. զի ահա յարգանդէ *զառակիւղ*, որ
առուաւ քեզ յԱրարչէն, ելցեն *բազում շառա-
ւեղք*, արք ընտիրք զօրութեամբ. *բնդ սր-
միտքանեալ եւ այլ բազմաթիւնք լաւ արանց՝
յազգէ նախարարացդ Հայոց*. որք զօրացեալք
սուրբ քանիւն Աստուծոյ եւ գլարուցմունս
բազաւորաց եւ զսպանալիս իշխանաց առ
ոչինչ համարեալ՝ միացուցանեն զանձինս
բնդ յոյսն բաղձալի երկնաւոր կոչմանն՝
չհայելով ի մեծութիւնս սնոտիս եւ ոչ ի փառս
առժամայնս. բնդ որոյ վանառեալ ոմանց
զիստս անեղծին Աստուծոյ, բնդ սնոտի եւ
սպականացու կենաց աշխարհիս՝ ուրացողք
լինին. վասն զի մօտ է առ դուրս վանառ՝
թուլացելոցն ի կորուստ. եւ հասեալ կայ հուպ
օգնութիւն՝ զօրացելոցն ի փրկութիւն: Յորս
եւ դու հայեցեալ տեսեր շուրջ զաստուածային
սեղանովն պարելով զտղայսն, չհայելով բնաւ
ի սայթափունս սնոտի հեթանոսական պաշ-
տամանն. յորոց ոմանք կատարելութեան հա-
սեալք՝ մարտիրոսական պսակին լինին ար-
ժանիք. եւ այլք՝ յարանց բազմաց, եւ ոչ
միայն յարանց, այլ եւ ի կանանց, որք քե-
պէտ եւ ոչ սրով, այլ ի շնորհաց սուրբ Հոգ-
ւոյն զօրացեալք՝ բազում բարեգործու-
թեամբք կատարին: Որպէս երեսէին քեզ լու-

ասփայլ նշոյլք արձակեալք ի մանկտույն . յուրոց ոմանց կարմրագոյն փայլմամբ երփն երփն էր գոյնն՝ գկատարելոցն արեամբ գուշակէ գնահատակութիւն . եւ գայլոցն պէս պէս նառագայթիւք ցուցանէր գշողումն՝ որպէս գբագմափայլ գոյնս լուսաւորութեան առաքինի մարդոց . վասն զի բազում եւ անթիւ են նզնութիւնք եւ վաստակք արանց արդարոց :

Եւ վասն զի շարժեցաւ աստիւկ դդուրդմամբ արտոն զոր տեսեր . եւ որ երբեմն տղայք քեզ երեսէին . յանումն կատարելութեան բովանդակեալք՝ յերկրէ յերկինս բողջեալ համբարձան՝ բովանդակապէս գերկրիս կենցաղս արդարոցն եւ ի յերկինս գլինելոց նոցա գիրեշտականման փոխումն եցոյց քեզ պարգեւատուի բարեաց : Քանզի իբրեւ գտողոյս կացին յաշխարհիս արդարքն անմեղութեամբ . չդարձուցանելով ուրեք գիպեցուածս մտաց իրեանց ի գբադմունս նանրութեան . այլ ուշադրեալք ի հրաւիրումն երկնաւոր կոչմանն ուրախութեան հասին :

Քանզի բազում եւ խիստ դդուրդմունք յայսմհետէ լինելոց են յաշխարհիս . յարուցմունք քաղաւորաց ի վերայ միմեանց . սովք եւ սատակութիւնք²⁴ եւ բազում նեղութիւնք , որք *դդուրդմունքս որդւոյն կորստեան* նշանակեն .

²⁴ Հմմտ. *Մատթ.*, ԻԴ., 7. «Լսելոց էք սրտեւրագմունք . . . յարկեք տոց յազգի վերայ եւ թաղաւորութիւն ի թաղաւորութեան . եւ եղիցին սովք եւ սրտածուխիւնք եւ սատակութիւնք ի տեղիս տեղիս» :

որ եկեալ նստիցի՝ ըստ գրեցելումն՝ ի տեղ-
ւոջն սրբութեան, ցուցանելով զինքն տա-
տուած. որ հաշի եւ մաշի ի վերին զօրու-
ք եմէն. զոր տէր Յիսուս սատակեացէ հպուով
բերանոյ իւրոյ ²⁵» (35—36) :

53. Այս գաւառաւթիւնները կը հային
տաւանց տարակուսի 451—485 տարիներուն,
այն է Կարմիր Վարդանի եւ Վահան Մամի-
կոնեանի միասն իսկաներուն եւ այս տաթիւ
հաճատակուածներու եւ խոտովանոյներու :
Հրեշտակը կարգացած էր Դ. Փարպեցւոյ Բ.
եւ Գ. զրուարները :

Ինձ կը թուի թէ Հրեշտակը նկատի ա-
նէր հաւե Եղիշէի Հայոց պատերազմի պատ-
մութիւնը, հաւանօրէն իւր Սկզբնապրին մէջ,
ուստի եւ գաւառաւթիւնները մերձեցուած են
հաւե 572—590 տարիներու զէպքերուն : Կան
հաւ Եղիշէէն փոխ տանուած մտքեր եւ բա-
ռեր : Այս տեսակէտէ աւազբաւ են հետեւեալ
տեղիքները. կ'ըսուի. «տհա յարպանդէ գա-
ւակիդ . . . ելցեն բազում շատաւեղք, արք ըն-
տիրք զօրութեամբ — ընդ որս միարանեալ
եւ այլ բազմութիւնք ըստ արանց յապդէ հա-
խարարացդ. Հայոց ²⁶ — արք . . . զյարուց-

²⁵ Հմմտ. Բ. Թեոպ., Բ., 3—8. «եկեացէ
տպտտամբութիւնն եւ յայանեացի մարդն անօրէնու-
թեան՝ արդին կարստեան, հակառակորդն հպարտացեալ
ի վերայ ամենայնի . . . մինչեւ հասել նմա ի տաճարին
Աստուծոյ եւ ցուցանել զանձն թէ տաւուած իցէ . . . զոր
տէր Յիսուս սատակեացէ հպուով բերանոյ իւրոյ» :

²⁶ Հմմտ. Եղիշէ. «Ի սմին հաւանութեան ամե-
նայն բազմութիւնն միարանեաց» (32). «արք են յազ-
դէն նախարարացն Հայոց» (15) :

մտնո թաղաւորաց եւ գաղտնալիս իշխանաց առ ոչինչ համարեալ՝ միացուցանեն զանձինս ընդ յոյսն բազմալի երկնաւոր կոչմանն . . . : Վասն զի մօտ է առ դուրս վաճառ՝ թաւրացեալոցն ի կարասս եւ հասեալ կոյ հոս օղնա թխն՝ զօրացեալոցն ի վերկա թխն» :

Սահակի գասեր արդանոյէն պիտի ելլեն «բաղում չառասեղք» , այն է Մամիկանեան տնէն : Այս «բաղում չառասեղք» Սահակայ թաւաւնք չեն միայն , այլ եւ թաւաւնք թաւանց . տնանք «զյարուցմանս թաղաւորաց եւ գաղտնալիս իշխանաց» առ ոչինչ պիտի համարին : Այս թաղաւորներէն մին է «սրբին կարասեան» , որ պիտի ցուցնէ ինքզինքը «առասեղք» : Եւ տակոյցն պիտի «հաշի եւ մաշի ի վերին զօրութենէն» : Այս կարասեան սրբին , բառ եղիշէի , Սասրով Ա . Անուշրատանն է , որ ինքզինքը տնմահ կը ներկայացնէր եւ «առասեղք» կ'անուանէր : Ինքն է Արեւելից իշխանք , որուն սպասնալիքները եւ «յարձակամները» արհամարհեցին Վարդան Քաջ եւ իրաւորներ : «Յարուցմանք թաղաւորաց ի վերայ միմեանց» կը յիշեցնեն 572—590 տարիներու յոյն-սլաւոնական 20ամեայ պատերազմներն եւ 590ի Սասրով Բ . ի եւ Վահրամ Միհրեանոյակի ճակատամարտները :

572ի Հոյսոյ ապստամբութենէն ետքն էր , որ Հոյ նախարարներն եւ տիկնոջք վախան Կ . Պալիս եւ հան մնացին աւելի քան 20 տարի : Այս պատերազմներու ընթացքին էր , որ «ամանք . . . մարտիրոսական պատկին լինին

տրժանիք . եւ այլք յարանց բարձուց . . . եւ ի կանանց բազում բարեզործութեամբք կաւտարին» :

Այս ըմբռնմամբ երեք եւ կէս ժամանակամիջոցները կրնանք բնորոշելով հաշուել Դանիէլի «Երեք եւ թներբարդ եւ կէս մի եւ թներբարդի» թուերով սցառէս . $70 \times 3 + 35 = 245$ եւ կրակէս տանելով 348 կը ստանանք 593 , երբ Պարսից եւ Յունաց մէջ խաղաղութիւն կնքուեցաւ . եւ խոստով Բ . թուարթեան հրովարտակ տուաւ :

54 . Այս հաստուածի հետ սերտիւ կապուած է հետեւեալ տեղիքը , որ բոտ խնայտին համադօր է «այլ կարգն եւ միւս եւս կէս կարգին» երևութին հետ , որ զուգակութեանց ժամանակը կ'ակնարկուի .

Զիթենին բարձր ունէր 4 ստակ , որոնք ի խոնարհ կողմն երկրի ձգտէին , անսնցմէ երեքը միաշափէին եւ չորրորդը «կիտաշափ բոտ հասարակութեան երկն» : Աս այս երկուսի ձեւով հետեւեալ մեկնութիւնը կը տրուի . «Լուր եւ աստուծոյ քեզ , զոր ինչ սահմանեացն Բարձրեալն . յայտհետէ մինչեւ ի վախճան ոչխարհիս՝ երեք տասներեակք ամաց եւ կէս տասներեկի համաստեացի ի վերաց ամենայն ոչխարհի , մինչեւ յերևումն պղծոյն տնայտարի ; զոր Դանիէլ մարդարէի աստուծալ է սուրբ Հոգւոյն . եւ լինին սոքա յայտնապէս թուով ամք երեք հարիւր յիսուն՝ բոտ միտպոյց պաղսց երկն ստապն եւ կիտայն» (33) :

Դանիէլի Տեսլեան խօսքերը , որ հոս ի

վկայութիւն կը կոչուին, են. «Եւ տ՛ես ոյրն
Գարրիէլ. . . մերձեցաւ սա իս իբրեւ ի ժամ
երկարին պատարապին եւ խեղամուտ տրար
զիս եւ խօսեցաւ ընդ իս եւ տալ. Դանիէլ. . .
ամ զմտաւ զբանդ եւ ի միտ սա զտեսիլդ .
Եւ թանտասն եւ թնեարդք համառօտեցան ի
վերայ ժողովրդեան քոյ . եւ ի վերայ քաղա-
քին սրբոյ . . . եւ թնեարդ մի եւ կէս եւ թնե-
րարդի բարձրին զսճք եւ նուէրք . եւ ի վերայ
տաճարին ողջութիւն տւերածոյն կայցլ . եւ
մինչեւ ի վախճան ժամանակի կատարած
տաղի ի վերայ տւերածին» (Դան. Թ. 21—
27) :

«Եւ թնեարդ մի եւ կէս եւ թնեարդի»,
հաս «երեք տասներեակք ամաց եւ կէս տաս-
ներեկի» վերածուած է : Իւրաքանչիւր տաս-
ներեակ կը բաժանուակէ 100ամեայ շրջան կամ
զար մը, բոտ այսմ $3 \times 100 + 50 = 350$:
Այս 350 տարիները թէ ո՞ր կէտէն կը սկսին,
յայտնի չէ, բայց կը հասնին «մինչեւ յերե-
ւումն ողջոյն անապատի» : Դանիէլ «զՊիլզն
Անապատի» չէ անուանած երբեք :

Մեկնիչը «մինչեւ յերեւումն ողջոյն ա-
նապատի» բոտ սա բոտ կրկնած է նաեւ յե-
տայ. «զի մերձ յերեւումն ողջոյն անապատի» .
այլաւր այդ «պիլզն անապատի» անուանուած
է «զոտոպտեալ թշնամի», նաեւ «անօրէն իշ-
խան» : Յետեայ քով «պիլզն անապատի» յար-
ջարջմամբ խմայուած է Մահմետ : Դանիէլի
յիշեալ տեղիքը Սերիտ մերձեցուցած է Արա-
բացոյց երեւման : Ինչպէս վերայոյն տեսանք

Բ. Մեկնիչի համաձայն «պիղծն անապատի» Շապուհ Գ. (383—388) է, որ հայ ժամանակագիրներին նայնապուսած է Շապուհ Բ.ի երկայնակեացի հետ։ Գ. Մեկնիչը «անօրէն իշխանով» կ'իմանայ Վաստ Ե. Գոս (420—438), որուն օրով տեղի ունեցաւ Սահակի զահապրելութիւնը։

Նկատմամբ $3\frac{1}{2}$ -ի, որ երկիցս երեւան կու գայ, այսպիսի խաւարանական լուծում կը տրուի. «Երեք տասներեակք տմայ եւ կէս տասներեկի համառօտեացի... մինչեւ յերեսունն պիղծայն անապատի... եւ լինին սոքա յայանապէս թուով տմք 36»։ Ուստի խաւարանչիւր տասներեակ հասկցուած է 100, եւ մեկնուած ընդհանուր դումարը $100 \times 3 + 50 = 350$. մինչ քսու սովորական խմատին պիտի ստանայինք $10 \times 3 + 5 = 35$ ։ Այս 35ը կամ 350 կը լեցնէ «յայտհեալ մինչեւ ի վախճան աշխարհիս» ժամանակամիջոցը։ Դժբախտաբար չէ քսուած թէ որն է «յայտհեալ»ի սկզբնաւորունիւնը կամ երակէտը, որպէս զի դանկինք աշխարհի վախճանին ուղիւ թուականը, երբ պիտի երևայ Պիղծն Անապատի։

Ընդունելով Պիղծն Անապատի Շապուհ Գ. եւ վախճան աշխարհիս 385/86 տարին, երբ կ'իյնայ Հայաստանի բաժանումը, եւ հանելով այս տարիէն 35ը, կը ստանանք 350, երբ տեղի կ'ունենայ Գանիէլի մահը (քսու ընկալեալ ժամանակադրութեան)։ Այս ժամանակամիջոցը հետաքրքրական է նաեւ անով, որ ճշգիւ 386ին, «մերձ յերեսունն Պիղծայն Անա-

պատի» կ'ընտրուի Գրիգորի Տնէն Ս. Ներսիսի սրբին Ս. Սահակ, որ Տեսիլքին գիտած գլխաւոր նպատակակէտն է : Այս մեկնութիւնը ամենայն ճշգրտութեամբ կը պատշաճի Բ. խմբաւորութեան : որ Սահակի ընտրութիւնը գուշակել կը գիտէր :

Բայց կարելի է «երեք տասներեակք մայ եւ կէս տասներեակք» տանել իբր պուշակական անորոշ միութիւն մը, զոր օրինակ $30 \times 3 + 15$, որով կը ստանանք 105 : Ընդունելով 350ը երակէտ կը հասնինք 455ի, որ թուականն է Ս. Յովսէփի եւ Ղեւոնդեանց քահանայից, նաեւ լընդհանուրն Վարդանանց պատերազմի : Կրկին մեկնութեամբ ալ Մեկնիչին տուած 350 թիւը կ'ընծայէ դարձաւոր գուշակութեամբ մեր ընտրած ելլալէտը, փրկչական թուականի 350 տարին :

Եթէ ուզենք մնալ 350 տարինեւրու վրայ անխափա, երակէտ տանելով դարձեալ 350 տարին, կը ստանանք ճշգրտ 700 թուականը : Հետաքրքրական է այս թուականն ալ : Ինչպէս վերադայն նկատեցինք, Սահակի Տեսիլքը տառջին անգամ այս թուականէն ետքը երեւան կ'ելլէ : Մօտաւորապէս ա՛յս տարւոյն գրուած է Diegesis գրուածքը : Ըստ այսմ Տեսիլքի Գ. Մեկնիչը ուղած է այս թուականով մասնաճիւղ մեկի Սահակ Գ. կաթողիկոսի (677—703) գահակալութիւնն կամ մահը, եւ աւելի ճիշդ Մեկնութիւնս խմբադրելու տարին : Այս դարու «պիղծն անտպտաի» Մահմէտն էր, ընդհանուր բմբռնամբ, իսկ մասնական

առմամբ Մահճէտ զօրավարն էր, որ կու գար «Անուպատէն», Արաբխայէն, վախճան տալու Հայաստանի, քանիւ կործանելու, որուն ընդատաջ կը զիմէր Սահակ Չորտախորեցի եւ կը վաճանէր, ըստ աւանդութեան, ի Սարան, աղերսադիրը ձեռքին :

55. Գ. խմբադիրը իւր Մեկնութիւնը դրած ժամանակ աչքի տառջ տնեցած է Ղ. Փարպեցւոյ Բ. եւ Գ. Դրուադները, այժմեան ձեւին մէջ : Կր դնեմ համեմատութեան հետեւալ տեղիքները .

Տեսիլք.

Ղ. Փարպ.

1. Որ Երրեմն աղայք քեզ Երեւէին՝ յաճումն կատարելութեան բովանդակեալք յերկրէ յերկինս թուացեալ համբարձան. բովանդակապէս զերկրիս կենցաղս արդարացն եւ ի յերկինս զլինելոց նոցա զհրէշտականման ժափսխումն եցոյց քեզ... (36, 6—8) :

Իսկ զմնացեալ զեւ եւս ի աղայութեան հասակի զորդիս նահատակացն ընդ որոցն Վարդանայ... կառայք... զօրտարեր չքեղտար հրահանդս մանկանցն հոգացեալ ընտին (110, 34—35. հմտ. եւ 111, 4—5, 112, 23—39) :

2. Իրրեւ զաղայս կացին յաշխարհիս արդարքն անմեղութեամբ չգարձուցանելով ուրեք զհայեցաւածս մտաց իւրեանց՝ ի դրաւմունս նանրութեան, այլ ուշադրեալք ի հրաւիրումն երկնաւոր կոչմանն ուրախութեան հայէին (36, 9—12) :

Որում անհնարին էր յաղթել կանանց՝ չառիստութեան եւ սաէպ սաէպ ընդ քողով այսր անդր հայեցողութեան, զոչս յաճելոյ ի սաէպ եւ ցածուցին զլեզուս իւրեանց յաւելարդ խօսից (110, 5—7) :

Հետաքրքրական է մանաւանդ հետեւեալ համեմատութիւնը, աւր կը թուի ինձ, թէ երկու եզրներն ալ մէկ ձեռքէ են, եւ այն ու՛յն խմբադրէն, որ կցկցուցն է Ղ. Փարպեցւոյ Ա. Դրասպին, Տեախքին (Գ. խմբադրութեամբ) եւ յանուն Յովհ. Մանդակունւոյ հրապարակախօսութեան:

ՏԵԱԽԷ.

Ղ. ՓԱՐՊԵՑԻ.

«Եւ յայնժամ կատարեալ վարսք տառքինութեամբ թախեն արդարքն ի յախտենից յարկան եւ սցնուէս յամենայն ժամ ընդ Տեան յինիցին: Եւ ապա յալտնապէս կատարի առ նոսա բանն Տեան, որ աւէ. թէ Ուր եսն եմ աւնդ եւ պաշտօնեայն իմ եղիցի: Եւ զսո կնքեալ տեսիլդ, որ զսոցա քեզ յայանութիւն ի բարձանց քանդի ոչ վրիպեացի սցախ բան մի՛ մինչեւ կատարեացի ամենայն» (Էջ 36):

«Արդ եղիցի ձեզ ընդ այգախի գարգա եւ գերկնից վաժապելի զգննուլ զգարոյն, եւ ընդ այսպիսի արախարար պատկի, որ թուով տառս պայծառացանէ զստացալս իւր՝ զյուստանիկ եւ գերկնաւոր պատկն, զանապականն եւ զմշտնջենասոր ընդունել յաջոյ Փրկչին մերոյ եւ Տեան Յիսուսի Քրիստոսի, լսել զվառաւորեալ եւ զեխանելի բարբառն, թէ եկայք օրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ արքայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի» (Էջ 182):

Տեախքը կը մեկնէ Հրեշտակը. եւ բառ առ բառ կը կատարուի «ստանց բան մը վրիպելու»: Երկու հաստատմաներու մէկ ձեռքէ բղխած ըլլալը տարակուսի տակ չ'իջնար:

56. Բայ ի Ղ. Փարպեցիէ, խմբադրըրը կարգացած է նաեւ Եղիշէի Պատմութիւնը

Հայոց պատերազմին : Համեմատութեան
Եղբներն են .

Տեսիլ (Ղ. Փարպ. 35).

Եղիշէ, 76:

Ելցեն... արք ընտիրք
գարսթեամբ. ընդ որս
միտրանեալ և այլ բող-
մութիւնք լաւ արանց
յազդէ նախարարացդ
Հայոց. արք զօրացեալք
սուրբ բանին և Աստու-
ծոյ և զյարացմունս թա-
ղաւորաց և զսպանա-
լիս իշխանաց արեւմա-
լեալ՝ միացուցանին զան-
ձինս ընդ յոյսն բող-
ձալի երկնաւոր Կոչմանն,
Հայեւոյ՝ ի մեծութիւնս
սկուտիս և ոչ ի փառս
սոթամայնս .
նշայլք արձակեալք ի
մանկայն :

Մեծ է սէրն Աստուծոյ
քան զամենայն մեծութիւն
երկրաւոր... Մարդիկ, որ
սիրովն Աստուծոյ իրեւ-
զինս փառեալք էին,
ոչինչ խնայեցին... ի մահ
անձանց կամ յափշտա-
կութիւն ընչից... առ
ոչինչ համարեցան զայս
ամենայն անցս շարչարա-
նայն, այլ միայն միա-
բան կալ ընդ Աստուծոյ...
և <քան> զամենայն
երեւելի մեծութիւնս
(տպ. - թեանս) զնա բա-
ւական համարեցան՝ ըն-
տրեալ ի միտս իւրեանց :
... Յորս ամենեւին չծաղէ
նշայլք սուրբ լուսոյն
Քրիստոսի (8) : Իրեւ-
նշայլք ճաստայթից արեւ-
զական հաստանէին (91) :

Թաւացելոցն ի կորստս :

Որոց սղիքն թաւացեալ
են յերկնաւոր աստփի-
նութենէն (13) .

ոչինչ կտակալ թաւացան
յերկնաւոր աստփինութե-
նէն (158) :

Մարտիրոսական պատկին
լինին արժանիք. հասեալ
կայ հոսպ օգնութիւն

ընդ նոսին նոցունց պա-
կայն արժանի լինիջիք
(122) :

յոր հոսպն չհրամայեաց
երթալ (28) : Ամենեւին

Հապ ոչ ոք իշխէ երթալ
առ նստա (143) :

Ի հրաւիրումն երկնաւոր արժանի արարեք զմեզ
կոչմանն արարած թեանն կոչմանդ երկնաւորի (96) :
Հայէին .

Որ հաշի եւ մաշի ի վե- սկսաւ հաշել եւ մաշել եւ
րին զօրութենէն . հասաշելով յայսց հա-
նել (կոտորով — Յազկերա) (15) :

Եղիշէի Պատմութիւնը դրսւած է Չ . դռ-
րա վերջին քառորդին . ուստի Տեսիլքիս
խմբադիրը օգտուած է անկէ առ կանախ
ի . դարա մէջ :

57 . Գ . խմբադրութեան ժամանակը սր-
շելու համար կը թափ ինձ թէ կուտան կ'ըն-
ձեռէ մեզի Տեսիլքի Յատաճարանին հետե-
ւեալ տեղիքը .

«Էլի ես ի մեծի եինգշարաթոջն ի գառկի
աղուհացիցն ի հսկման , հաղորդեալ ի ժամ
երեկոյին պաշտաման՝ սրբոյ եւ մեղսաքաւիչ
խորհրդոյ կենարարին , հաշակեալ այլ բնաւ
աւելի ինչ ոչ՝ բայց հաց եւ ջուր եւ աղ . քստ
կանոնելոյ մեծի եւ սուրբ ժողովոյն երեքհա-
րիւր ութ եւ տասանցն , որք ի նիկիացոց
հաղափին այսպէս կանոնագրեալ հաստատե-
ցին . զորոց կանոնադրութիւն կնքեալ սուրբ
Հոգին սահմանեաց» (28) :

Նիկիոյ ժողովը այսպիսի կանոն չէ սահ-
մանած : Յատաճարանիս հեղինակը աչքի ա-
ռաջ ունեցած է Գանդրայի ժողովոյն կանո-
նաց ԻԱ . , որ կը հրամայէ . «Եթէ ոք զՔա-
ռաներարդան սրահեացէ սուրբ եւ դատկի

«Նինո» չարաթի օրն քան զհապորդել օրնայն եւ բաժակին սրբելոյ, եթէ այլ ինչ աւելի համարձակիցի ուտել, զպահան զոր պահեաց՝ բնոյունայն. եւ ի մեծ ժողովոյն նոյն վեալ» (Ձեռ. Վիեննայի, Թ. 810, 50ա) : Եւ Լատուրիկոյի ժողովոյն Կանոնաց ինչ. սր կը տաժանէ. «Ձէ արժան ի Քառասներորդ տն յառաջ չարաթուն Նինո չարթի օր բերան յաժանել, զի մի ամենայն պահք Քառասներորդ տն տնարկեացին, այլ արժան է զամենայն քառասներորդ տն պահել եւ բոկ հաշտուջ հացի միթիթարել զանձինս» (Թ. 810, 59բ) :

Գանդրայի եւ Լատուրիկոյի Կանոններու վերադրումը Նիկիոյ ժողովոյն արդիւնքն է հասանօրէն այն հանդամանքին, սր Նին Կանոնադրաց սկիզբը զեռեցումս եղած է Նիկիոյ ժողովոյն կանոնները, սրմէ տեսալ յաջորդ ժողովներու կանոններն ալ Նիկիոսկանք կոչուած են. այսպէս ունինք «Բ. Նիկիոսկանք» կոչուած կանոնախումբը, սր համառօտում խմբադրութեամբ համադրուած են բոլոր ժողովներու կանոնները : Այս առիթով Լատուրիկոյի ինչ. Կանոնը ներկայացուած է այսպէս. «Ոչ է պարտ զքառասներորդ մեծի Նինո չարաթին յաժանել, այլ չորակեր լինել» (Կան. ճե., Թ. 810, թղ. 141բ) :

Առիթ կրնանք հետեւցնել, թէ Յառաջաբանին հեղինակը ձեռքի տակ ունեցած է Նին Կանոնադիրքը, սր կար հրապարակի վրայ Յովհ. Օձնեցոյ հաւաքած ոյքէն յառաջ : Վերջնայն Հաւաքած ոյքին մէջ չառ Կանոններ

կրած են փափախութիւն, ի թիւս որոնց նաեւ յիշեալ կրկին կանոնները. բարեբախտաբար տնինք զանոնք չին հեղինակներու քով, առեւի տնայարտ ձեռք մէջ:

Վերջանէս Քերպոյ իւր Պատճառք չորից ժողովոյց գրածքին մէջ (Պիւրք թղթոց, էջ 124—125) այսպէս կը գրէ. «Ահա եւ տրամաթեամբ եւ սրբութեամբ տանել ի գլխիս զսուրբ քառասներորդոցն պաճս. եւ ոչ վայրատար յատարս պաճոցն քարոյել տեստարան եւ մատուցանել պատարազ հրամայեցին, թէ եւ յիշատակ տրուք զիտեպի, բոց ի շարաթու եւ ի կիրակէի: Եւ սահմանեցին այսպէս. եթէ սք կաաարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով քիսառնեալ աճան ի վերայ եւ գհատասնութեալ պահան ի գլխիս ոչ տանիցի, նգավեալ լիցի: Եւ եթէ յաւազ շարաթան ի հինգշաբաթին տար <յաաաջ> բուն գհապորպել տարք խորհրդեան՝ բերան սք լաւճցէ, նգավեալ լիցի եւ ամենուցն պահք բառասնորդացն բնգանուցն լիցին»:

58. Կարեւոր է մեզի համար Պանդրոյի ԻՍԿ. Կանոնը, որուն յառաջ «քան զհապորգել սուրբ խորհրդեան» (կամ «օրինացն եւ բաժանկին») պարբերութեան միաքր չարափախում է Յառաջարանին հեղինակէն «հապորպել ի մամ երեկոյին պաշտաման որբոյ եւ մեղսաքառիչ խորհրդոյ Կենաշարին», այսինքն երեկոյեան հսկման պաշտաման եւ ոչ սոսուօտեան պատարազին: Այս տեղ կ'երե-

այ թէ հեղինակը կը հետեւի տետաթեան մը ,
որ պաշտպանուած է Ը . դարու սկիզբը :

Խոսքով վարդապետ , Ը . դարու առաջին
քառասունը , այսպէս կը գրէ այս խնդրոյն
շարքը ²⁷ . «Երանելի առաքեալքն իբրեւ զին-
քեանս համարէին զորս զինի խրեանց . շատ-
կածէին թէ այնչափ խնդիր եւ հակառակու-
թիւն լինի քրիստոնէից վասն պահոց լուծ-
ման եւ մանաւանդ վասն մեծի շարաթուն ,
որոյ աւուրքն խորհրդական խորաքանչիւր
դատիկ տանց զենման , զի «Զատիկ մեր զե-
նաւ Քրիստոս» (Ա . Կոր . Ե . 7) : Իսկ յորմէ
վաքր ինչ կտակածէին վասն հին դասկին եւ
նորոյ աւխտիս՝ զհինգշաբաթին աւր արգելին
զժողովրդականսն ի հաղորդելոյ , զի մի ի
դատմաստ հաղարդութեան եւ դատկին ա-
նուան ի լուծումն մտաբերիցին պահոցն .
յաղապս այսր դատմաստի ի մեծի աւրաթուն
յորում դատարապետս դատեն Աստուծոյ ,
«որ երարձ զմեզս աշխարհի» (Յովհ . Ա .
29) , ոչ մտառացանի դատարապ մինչեւ
ցկիւրակէին զիշեր . զի թէ վասն շարաթու
եւ կիւրակէի այնչափ վիճարանեն , եւ վասն
զալստեանն յերասապէմ , ո՛րչափ առաւել
հակառակէին վասն մեծի աւուր շարչարա-
նաց վրկէին , զի զմեզ ոչ իշով այլ խաչին
վրկեաց : Այլ վասն պահոցն ոչ մտառի պա-
տարապ մինչեւ ի յարաթիւնն , յորում լու-

²⁷ Բան վարդապետութեան յաղապս Քառասներ-
դասն , առաջեալ տետան Խոսքովայ . Հանդ . Ամս .
1904 , էջ 315 :

ծանի մեղք և անէծք և մահ, և հաղորդին համարէն հաւատացեալք կենդանարար եւ մեղաւախի խորհրդոյն, որք արժանաւորք դասնին, և տոյս անշակեմ ի լուծական կերակուրսն» :

Յատաջարանին և խորովի տոյերուն ներքին տոյերու աչքի կը դարնէ . Յատաջար . անհարկելով նիկիոյ ժողովոյն հայրերը կը դրէ . «Ձորոց կանոնադրութիւն կնքեալ սուրբ Հոգին սահմանեաց» : Խորով յատաջ բերելով Գանդրոյի ժողովին ի . կանոնը կը դրէ . «գոր Հոգին սուրբ սահմանեաց դաս» : Յատաջար . կ'ըսէ . «ճաշակեալ այլ բնաւ տելի ինչ ոչ բայց հաց եւ ջուր եւ սալ» = Խոր . «Քառասուն աւուրց անընդհատ պահք, որպէս կայ ի կանոնա նոցա, անլուծանելի և անմեղձ յամենայն կերակուրս՝ բաց յաղ եւ ի հաց» (313) : Խորով աչքի տաջ աւնի հոս Սսկրասի եկեղ . Պատմութիւնը . «Թէպէս պահս քարոյեալս յեկեղեցոյ պնդութեամբ յարդարէր . մանաւանդ պատասաներորդս որրոց պատկին և դուրրաթ և պարեքշարաթ անլուծանելի, զոր հացիւ և սոյիւ և ջրով ընդ երեկոյս պէտս վճարէր» (էջ 619) : Յատաջար . «հաղորդեալ . . . սրբոյ եւ մեղաւախի խորհրդոյ կենսաւարին²⁸, անշակեալ . . . հաց և ջուր և սոյ» = Խոր . «հաղորդին համօրէն հաւատացեալք կենդանա-

²⁸ Ղ . Փարպեցի պիտի արտայայտուէր . «հաղորդեալ . . . ի պատուական խորհրդոյն մարմնոց և արեան» (էջ 71) :

լսար եւ մեղսաբանիչ խորհրդոյն... Լ. ասոր
նաշակեմ ի յաժտեան կերակուրան» :

Այս տեղիքները կը թելադրեն բնականիւ
թէ Յատաճարանին հեղինակը թէ չէ Սասրով
դանէ անոր ճառին ազդեցութեան տակ կը
դանուի : Յամենայն պէպ Սասրով ծանօթ չէ
Տեսիլքիս . սղլապ կը խիստ պահօք պահպո-
նեալ : Գրիգոր Լուսաւորչի Լ. Բարսեղի տ-
նանները կը յիշէր, պիտի յիշէր անոնց
թաւին մէջ նաեւ պՍահակ :

Սահակայ Տեսիլքին տղերսը Սասրով
վարդապետի հետ ուշապրտէ սցնու, որ ի
չարս հայ պատմագիրներու կը յիշուի «Սաս-
րով Լ. Եւ թարգմանիչ, որ է պատմութիւն
սրբոյն Սահակայ հայրապետին ²⁹» :

Ինձ կը թուի թէ Սասրով թարգմանիչս
նայն է Սասրով վարդապետի կամ «քահա-
նայի» հետ, որ Լ. կոչուած է Սասրովիկ
թարգմանիչ, Լ. ծագկամ Լ. դարու ստաճին
քառարդին, Լ. իրեն վերադրուած «Պատ-
մութիւն սրբոյն Սահակայ հայրապետին» ոչ
այլ ինչ է, բայց Եթէ Դ. Փարսեղեցոյ վերա-
դրուած Ա. Դրասպր : Այս մասին պիտի
խօսիմ բնագործակ սյուսը :

²⁹ Էջմ., Թ. 2271, Թդ. 218ա, յամէ 1724. նոյնը
հրատ. Արղարտար, Մաղրտո, 1795, էջ 188 = Գալէմ-
քեարեան, Պատմ. հայ լրագրութեան, էջ 206: Սաս-
րով պատմիչս կը յիշէ նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի,
էջ 3, 16: Սասրովի՞ գործն է սցն, որ կը յիշուի Սա-
վերք Հոյկականք, Բ., 37 իրը «Կատարեալ պատմու-
թիւն Սահակայ Լ. Մեարտպոյ» (հմտ. տա սցն նո-
րայր Բիւզանդացի, Կորին վարդապետ, էջ 10, ծան. :

ՈՒՂՂԵԼԻՔ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻՔ

2. 1 կարդա՛ լուսկնութեամբ :
2. 29 կարդա՛ կ'րսէ Սահակ ,
13. 19 Տր . Յովհաննէս Մայրապետեցի , իբր 650ին , տառջինն է , որ կը յիշէ Տեախլո լանուն Սահակոյ , երբ կը գրէ իր «Վերալուծութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ» խորագրումը գրումը քին մէջ (Շոյակաթ , Վաղարշապատ 1914 , էջ 133) . «Իսկ սուրբ սեպանն զարբոյ երրորդութեանն ծանուցանէ մեզ զմիասնականութիւնն , որպէս սուրբն Սահակ ուսուցանէ Տեախամբն : Իսկ ծածկեալն սկստաւք արժանաւորաբ , այս ծածկեալ խոյիւրդ քառինքեան արժանի սուրբ երրորդութեանն , որ եւ այս ցոյցաւ ի Տեախանն որբոյն Սահակոյ : Իսկ պատկս՝ այս անպաշտկան պատիւ սուրբ երրորդութեանն : Իսկ նախորդապէս արժաքիք որբոյ սեպանոյն՝ այս բանք Տեառն , ընտրեալ եւ փարձեալ ուրպէս զարմաք , որպէս կանխաւ մարդարէն եւ յետոյ սուրբն Սահակ ցոյցանէ» :
- Յովհ . Մայրապետեցի մեկնող հրեշտակի մատին որ եւ է խօսք չ'ընէր . Տեախլն եւ անոր Մեկնութիւնը կը վերադրէ Սահակոյ . ասկէ կը տեսնուի թէ Տեախան Ա . Խմբադրութիւնն ունեցած է անխկառքի տառջ : Ընդգծւած բառերը Տեախլքէն եւ անոր Մեկնութենէն տանուած են :
14. 1 . Իբր 745ին գրւած է Վահան Գոյթնեցոյ վկայարանութիւնը . գրիչն Արատապոյդ տառջնորդ երաշխաւոր վանքին յԱրձկէ տանի հոս տկնարկութիւն մը .

«Որպէս յայնժամ, նոյնպէս եւ այժմ մեզ՝ ճանապարհքն Սիւմլի սղան, զի սպաւհանեալ բարձա՛ւ լոյս սրայծառապարպութեան սուրբ սպասուց եւ զարդաց եկեղեցեաց...: Վասն զի մրրիկ տառապանի տխրաբեր շնչեալ օղակն հարաւոյ՝ բարձ գտապատան փափկութեան, բարձեալ գտառուականութիւն եւ գորրութիւն յուսադարդափայլ ծածկութեան, որ փախանակ գրախափն շնորհեցաւ մեզ ի կենաց փայտէ Քրիստոսի. եւ յայանեցաւ քիտութիւն քանձրութեան կառաւյն. խաւարապղտձ թանձրութիւն անհարկն սեւութեանս, դո՛ղն, որ ունեւոյց էր զամենայն աշխարհս Հայաստան երկրիս. որպէս յառաջագոյն երեւեալ ի Տեպեան երանելի եւ մարգարէաշնորհ ասնն Աստուծոյ սրբոյն Սահակոյ, յաւէտ խնամոյ հովսիսն բանաստեղծութիւն եւ վերադիտակի աշխարհիս Հայոց» (Սովերք, ԺԳ. [Վենետ. 1854], էջ 13):

«Սրբոց վարդապետացն Հայոց Սովսիսի եւ Դաւթի Հարցմունք ընդ Երկարնակս» գրուածին մէջ. «Յաւարս յայսմիկ բարձեալ էին սուրբ հարքն յաշխարհէս եւ սակաւ ինչ աւարս յառաջ սուրբն Սահակ եւ Մեսրոպ հրաժարեալ յաշխարհէս եւ զՏեպինն բնկալեալ ի հրեշտակէն ի Վաղարշատրաւ քաղաքի, զհաւաքել թագաւորութեան եւ հայրապետութեան եւ զգարձեալ նորապէս զհայրապետութիւն եւ զթագաւորութիւն, զի չեւ էին արհամարեալք»։ Հանդ. Ամս. 17 (1903), 153:

Այս գրուածքը երեւան երաժ կ'երեւայ Ժ. գարաւ կէսին. ծանօթ է անոր Սոսոյնիկ:

21, 2 Վարդան Պատմիչ նաև այլուր, Գրիգորի Վկայտարի, Գրիգոր և Ներսէս կաթողիկոսներու նախած Ներսիսեանի մէջ, կ'անդրադառնայ Տեսիլքիս, երբ կը գրէ. «Որք տս ինքեանս ձեզիմ զՏեսիլ սրբոյն Սահակոյ և զԳեղաս զնախորան ծաղկալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն, արժանապէս հաղորդելով հային սրբութեան և ողկուզին օրհնութեան, գրեալք գոսկեզէն մասեանն ի մաքրափայլ մոպտաթս սրտից իւրեանց սրապէս և զանաւանս ի զպրութիւն կենաց, ի բաց պատտուելով ի յազգէս Հայաստանեայց զնախատինս ջնջողիւր կարգին և ազապուն խորհակահարստացն ձիթենեայ» (Երուսաղէմ, Թ. 97, Թղ. 329ա) :

21, 7 Կ'արժէ յիշել հոս ինչ որ կը պատմէ Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 185), Դաւիթ Գանձեցի բանդապաշտի մասին, «զիտայտէս տակը նա յառաջ ժողովրդեան, թէ Արչակունեաց ազգէն ևմեա, և պարտ է սրղուց իմոց՝ միոյն լինել թաղաւոր և միւսոյն կաթողիկոս. և սրբոյն Սահակոյ Տեսլեանն մարթ է ի վերայ նոցա կատարել» : Նոյն բանդապաշտնքն արապոյսցաւ է նաև Յովհաննէս Լալիակոպոս, ինչպէս կը գրէ Զաքարիա Սարկաւազ Ա. իսկ. «Եւ զայս ևս էր տապալ դեւն, թէ դու Լուսաւորչի ցեղէն ևս, այս ինքն Արչակունի, և յազգէն քս պարտ է լինել՝ միոյն կաթողիկոս և միոյն թաղաւոր. և ապա լինել վերջ աշխարհի» :

22, 4 կարդա՛ միայնակեաց 1442ին

22, 5 կարդա՛ տկնարկելով

29, 10 կարդա՛ կրնայ

32, 25 Հմմտ. Յաւելուած յէջն 37 :

37. 1 վարէն Զարմանալի են արդարեւ Ն. Ազոնցի այս հաղձկող, անդդայչ հաստատումները: Տեղեան տկնարկութիւնները՝ «զի յոհացէ մերձ ընդ մերձ թաղաւորութիւն յաղկող Արչակունեաց» եւ «մերձ յերեւումն սղծայն անապատի զարձեալ յառնէ թաղաւոր յաղկող Արչակունեաց», զարչակութիւններ են Ե. զարու առաջին 30ամեակին հայտը, որոնք կատարուեցան 409ին եւ 420ին մահաւամբ Վասմշապուհի եւ զահակալութեամբ Արտաշէսի: Տառնամեայ զատարկութիւնը զահին անյիշատակ մնացած է Ղապար Փարպեցւոյ Ա. Դրուազին մէջ, այս պատճառաւ ալ յետագայ սերունդի մէջ յեղեցեացած է յայտը, թէ պիտի ծաղի օր մը, երբ Արչակունի զահը պիտի վերականգնի: Թերեւս այս յուսով օրորած ըլլաց նաեւ այն Մանուկներ, որ 772ին «տեւիլս սուսա» կը համբուէր եւ թաղաւորը յապտտամբութիւն կը զրգսէր արարական զրօշին զէմ: Այժմ, Վասիլ կոյսեր զահակալութեան ստթիւ, նոյն յոյսերը արծարծած են միտանդամ հայ մաքերս մէջ, այնու որ Վասիլ մօր կողմէ հայ էր: Մահակի Տեւիլքի խօսքերը «յառնէ թաղաւոր յաղկող Արչակունեաց» Վահան եղիակապոս մերձեցաւ Վասիլ կոյսեր, անշուշտ ստակատապտութեամբ, եւ Փոսո այս պարտան շահագործեց ցոյց տալու համար Վասիլի ծաղումը Արչակունի տանէն: Այս մասին բացայայտ են Վարդան Պատմիչի տողերը, որոնք յեցած են անշուշտ զրուսը տանդութեան մը վրայ. Վարդան կը զրէ. Վահան սին եղիակապոս Տարօնայ տէր նմա (Վասիլ կոյսեր), թէ

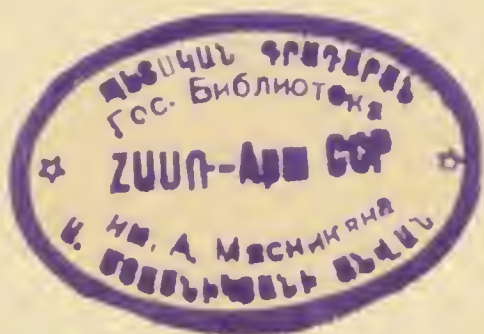
Արչակունի իցէ . զի մայրն հայ էր . և
կատարիլ թուէր Տեպեանն Սահակայ
սրբոյ՝ նստիլ թաղաւոր Արչակունի» (տե՛ս
վերը , էջ 20) : Ուստի հայ մը , Վահան
Եպիսկոպոս , հրապարակի վրայ գրած է
Տեպեան խօսքերը . և ոչ թէ Փոս ինքնին
ի մտայ հնարած է : Կոստանդին Ծիրա-
նածին ի լրայ գրի տրած է ինչ որ խօսակ-
ցութեան տարակայ եղած է ՏՃԾին ար-
քունիքի մէջ :

44 . 50—57 Մաղապաթի վրայ գրուած են
տուրք սակեղիր գրով : Հապոտայէպ է
հնոց քով սպիտակ մաղապաթի վրայ ոս-
կեղիր գրչութիւն . հոս սակեղն քանի մը
տուրքի վրայ է խօսքը : „Goldschrift auf
weißem Pergament scheint seltener, bzw.
jünger; sie ist in Karolingischer Zeit
üblich «ուստի իրր . Թ . դարուն» L. Eber-
hard Nestle's Einführung in das Grie-
chische Neue Testament, vierte Auflage
von E. von Dobschütz, Göttingen 1923,
էջ 38 :

53 , 23 կարգա՝ *դժայիկն*) Ծիրանուցն» :

59 , ծ . 19 , տ . 3 կարգա՝ *սլիտի ծնի ներսէս* :
Հմմտ . Փառասոս Դ . 3 (ի վերջն) «Վասն
նորա իսկ տապեալ էր ի Տեպեանն Աս-
տուծոյ տա Յուսիկ , եթէ այր լինելոյ է
ի սորա դատակէ , որ լիցի լոյս աշխարհի» :

61 , 14 է կարգա՝ *են* :

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- ՃԼԲ. Ֆաուսէր Ռ., Հայաստանի Ոստիկաններու ժա-
մանակագրութիւնը 833—887 տարիներու շրջա-
նին: Թրգմ. Հ. Վ. Ինզլիպեան: 1933: Էջ 120:
դ. Փր. 3.—
- ՃԼԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր
Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական
ուսումնասիրութիւն: Հատոր Ա. 1932: Էջք
ԺԲ + 399: դ. Փր. 4.—
- ՃԼԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Դասական հայերէնն եւ Վիեն-
նական Միփթարեան Դպրոցը: 1932: Էջ 387:
Ֆր. 4.—
- ՃԼԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Երեմիա Զէլէպի Քէօմիւրճեան.
կեանքն եւ դրական պորժունէութիւնը. մատե-
նագրական ուսումնասիրութիւն: 1933: Էջ 280:
Մէկ պատկերով: Ֆր. 3.—
- ՃԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Հայ ազգի տարագրութիւնը դեր-
մանական վաւերացիրներու համեմատ: Մասն Ա.
1921: Էջ Ժ + 241: Ֆր. 3.—
- ՃԼԿ. Տաշեան Հ. Յ., Հաթեր եւ Ուրարտեանք. մա-
տենագիտական ուսումնասիրութիւն: 1934: Էջք
Ը + 343: Ֆր. 3.—
- ՃԼԸ. Սարուխան Ա., Ա. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խո-
րենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne
dans la littérature géorgienne. 1936: Էջք 62 +
63—106: Ֆր. 1.—
- ՃԼԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի Կա-
թողիկոս Հայոց յէջմիածին եւ իւր ժամանակը
(1577—1633): Նպաստ մը Հայոց Եկեղեցւոյ
պատմութեան: 1935: Էջ 450: Ֆր. 4.—
- ՃԽ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր
Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական
ուսումնասիրութիւն: Հատոր Բ. 1936: Էջ 400—
800: Ֆր. 4.—
- ՃԽԱ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղե-
գրութիւն: Նկարագիր ուղեւորութեան ի Լվովէ
ի Կ. Պոլիս, ի Հոռոմ, ի Մուշ եւ յերուսաղէմ
յամսն 1608—1619: 1936: Ֆր. 4.—
- ՃԽԲ. Էսապալեան Հ. Պ., Տառիանի Համարարարոյր
եւ հայերէն աւետարաններու առաջին թարգ-
մանութիւնը, Վիեննա 1937, էջք Ը + 127:
դ. Փր. 1.—
- ՃԽԳ. Սարուխան Ա., Բելլիա եւ Հայերը, Վիեննա
1937, էջք Ը + 253: դ. Փր. 3.—

- ՃԽԴ. Թարգումեան Գևորգ. վ., Երեմիա Չէլէպիի Քէօ-
միւրճեան Ստամպուլի պատմութիւն, հտ. Գ.
Վիեննա 1938, էջք ԲԸ + 194: Գ. Փր. 3.—
- ՃԽԵ. Ակիմեան Շ. Ն., Մատենադրական հետազոտու-
թիւններ. հտ. Գ. Վիեննա 1938, էջք Ժ + 406.
Գ. Փր. 4.—
- ՃԽԶ. Սարգսիսան Ա., Վրաստան եւ Հայերը, հտ.
Ի., Վիեննա 1940, էջք Բ + 291: Գ. Փր. 4.—
- ՃԽԷ. Էսապալեան Շ. Պ., Դիւնիսիս Բարսաղիբի,
սուրբերէնէ թարգմ., Վիեննա 1939, էջք 112:
Գ. Փր. 1.—
- ՃԽԸ. Երեմեան Ա., Թիֆլիսի Հայոց Պանթէոններում
Վիեննա 1940, էջք Դ + 112: Գ. Փր. 1.—
- ՃԽԹ. Ոսկեան Գևորգ. Շ. Շ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Ի. Վիեննա 1940, էջք + 384:
Գ. Փր. 5.—
- ՃԾ. Արեղեան Գևորգ. Ա., Դարբասի հայ տառնադու-
թիւնը, Վիեննա 1942, էջք 44: Գ. Փր. 1.—
- ՃԾԱ. Ոսկեան Գևորգ. Շ. Շ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Բ. Վիեննա 1942, էջք Ժ + 350:
Գ. Փր. 5.—
- ՃԾԲ. Ինգլիզեան Գևորգ. Շ. Վ., Հայաստան Սուրբ
Գրքի մէջ, Վիեննա 1947, էջք ԽԷ + 233:
Գ. Փր. 4.—
- ՃԾԳ. Ոսկեան Գևորգ. Շ. Շ., Սարգիկէի Ժողովքի
հայերէն կանոնները, Վիեննա 1945, էջք Շ +
132: Գ. Փր. 4.—
- ՃԾԴ. Ոսկեան Գևորգ. Շ. Շ., Սերասարայի վանքերը:
Ի. մաս. Սերասարի քաղաքի վանքերը: Վիեննա
1946, էջք ԺԱ + 79: Գ. Փր. 2.—
- ՃԾԵ. Ոսկեան Գևորգ. Շ. Շ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Գ. Վիեննա 1947, էջք Է +
743—1134: Գ. Փր. 5.—
- ՃԾԶ. Տաշեան Շ. Յ., Հին Հայաստանի արեւմտեան
սահմանը՝ Փոքր-Հայք եւ Կապովենէ (Սերա-
տիա): Վիեննա 1948, էջք Բ + 492: Գ. Փր. 6.—
- ՃԾԷ. Ակիմեան Շ. Ն., Տեսիլ Ս. Սահակայ. մատե-
նադրական-պատմական քննութիւն: Վիեննա
1948, էջք Բ + 93: Գ. Փր. 1.—

Հասցէ՝

Ս Խ Ի Թ Ե Բ Ե Ա Ն Գ Ր Ե Ի Ը Ճ Ա Ռ Ա Ն Ո Ց

Librairie des Pères Mechitharistes

Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

ՀՀ Ազգային գրադարան

4285 NL0031456

ԳԻՐԱՆՈՒՄ Գ. ՓԲ. 1. — :

